

Přístupy k sociologickému empirickému zkoumání hodnot

Libor Prudký

**CESES FSV UK
Praha 2007**

Tento text vznikl v rámci řešení úlohy „**Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj snižování negativních důsledků nadměrné sociální diferenciace a posilování sociální koheze v ČR**“, Národního programu výzkumu II, číslo 2D06014, zadávaného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR. Hlavní řešitelské pracoviště Centrum pro sociální a ekonomické strategie při FSV UK Praha, řešitel – koordinátor Ing. Libor Prudký, PhD.

Konkrétně jde o součást řešení dílčího projektu V002: Teoretická a metodologická příprava zkoumání hodnot.

Vydavatel: CESES FSV UK

První vydání: 2007

Editor: Eva Abramuszkinová Pavlíková

Grafické zpracování a tisk: Studio atd.

ISSN: 1801-1640 (tištěná verze)

ISSN: 1801-1519 (on-line verze)

Libor Prudký, Ing., PhD

Vedoucí vědecký pracovník Centra pro sociální a ekonomické strategie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Vede dlouhodobý projekt Národního programu výzkumu II, zaměřený na výzkum hodnotových struktur a sociální stratifikace. Působí jako zástupce hlavního řešitele dlouhodobého projektu Národního programu výzkumu I „Sociální a kulturní společnost v diferencované společnosti“. Učí sociologii na Fakultě humanitních studií UK v Praze.

Zabývá se především problematikou sociologického zkoumání hodnotových struktur, duchovní dimenze transformace české společnosti, včetně změn v náboženskosti, hodnot a norem chování a to i jako jedné z dimenzí sociální soudržnosti. Zaměřuje se hlavně na empirické výzkumy, jejich koncepty, operacionalizace a zpracování v širších souvislostech a návaznostech, včetně srovnávacích a sekundárních analýz.

Je autorem více než 60 studií, monografií a statí.

Emailové spojení: prudom@pointpraha.cz

Následující text prochází posledními úpravami před vydáním zrovna ve dnech, kdy se dožívá osmdesáti let Doc. Dr. Pavel Machonin, Dr.Sc.

A právě Pavel Machonin stál u zrodu problematiky výzkumu hodnot v souvislosti se stratifikačním uspořádáním společnosti v této zemi na konci šedesátých let dvacátého století.

To byla však jen malá část jeho velmi významného působení na vývoj české sociologie v šedesátých letech a znovu po roce 1989.

Proto si autor dovoluje věnovat tento text právě Pavlovi Machoninovi.

**Červen 2007
Praha**

Obsah

1. Dvě souvislosti pojetí hodnot	7-24
1.1. Vztah hodnocení a hodnot	7-10
1.2. Funkce hodnot	10-24
2. Postupy sociologického výzkumu hodnot	25-62
2.1. Obecně o diferencích v přístupu k výzkumu hodnot	25-28
2.2. Příklady přístupů ke zkoumání hodnot vlastně „ad hoc“	28-35
2.3. Konceptuální přístupy k empirickému výzkumu hodnot	35-56
2.4. Pokus o formalizaci přístupu k výzkumu hodnot - koncept D. Slejšky	57-62
3. Poučení či závěry?	63-64
4. Použitá literatura	65-70

Poznámka úvodem

V červnu 2006 byl výběrovým řízením odbornými komisemi Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR vybrán k řešení v rámci dlouhodobého programu výzkumu a vývoje projekt předložený skupinou pracovníků Centra pro sociální a ekonomické strategie (CESES) při Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a Sociologického ústavu Akademie věd ČR v Praze s názvem „Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj snižování negativních důsledků nadměrné sociální diferenciaci a posilování sociální koheze v ČR“. Projekt byl zařazen do Národního programu výzkumu II pod číslem 2D06014, jako součást programu Sociálně-ekonomický rozvoj české společnosti, v tématické oblasti Institucionální rámce sociálně-ekonomických stratifikačních procesů, v tématu „Nové postupy směřující k minimalizaci negativních důsledků nadměrné sociální diferenciaci a marginalizace.“ Řešení je předpokládáno od poloviny roku 2006 do konce roku 2010.

Hlavním řešitelským pracovištěm je CESES a specializuje se spíše na dimenzi výzkumu hodnot. Sociologický ústav se spíše zaměřuje na zkoumání nových podob stratifikace. Snahy o propojení obou těchto přístupů jsou jedním ze stěžejních – ale také nejtěžších – úkolů na cestě za řešením celého projektu.

Tento projekt je rozdělen do řady dílčích projektů. Jejich vymezení a návaznosti představují základní kostru řešení celého projektu.

Dílčí projekt V002 se nazývá „Teoretická, metodologická příprava zkoumání hodnot“ a je specifikován následovně: Metody realizace budou spočívat především v práci s literaturou a existujícími výzkumnými podklady, na rozdíl od dílčího projektu V001 - zaměřeného na teoretické koncepty stratifikace - s větším akcentem na využití antropologických a kulturologických výzkumů a ověřování možností pro využití ucelených konceptů výzkumu hodnot v podmínkách tohoto projektu (koncepty R. Ingleharta, S. Schwarze a další).

Jeho řešení spadá do třetího čtvrtletí 2006 a prvních čtyř měsíců roku 2007.

Tento dílčí projekt vytváří spolu s dílčím projektem V001 teoretická východiska celého řešení a především se pokouší zmapovat stav výzkumu hodnot jako teoretického problému. S vědomím, že toto zmapování je nezbytným krokem pro samotné celkové řešení a jmenovitě pro přípravu rozsáhlého empirického sociologického výzkumu vztahů hodnot a stratifikace v české společnosti, které by se mělo uskutečnit v roce 2008. Dalšími přípravnými kroky tu jsou dílčí projekty V003 a V004, které jsou zaměřené na sekundární analýzy výzkumů stratifikace a hodnot a také další dílčí projekty, kterými jsou zahajovány práce na předvýzkumech. Všechny tyto další projekty jsou rovněž proponovány v roce 2007.

Předkládaná studie je důležitou součástí těchto prací. Pokouší se prezentovat základní postupy empirických sociologických výzkumů hodnot tak, jak jsou dostupné v současné sociologické literatuře. V nich jsou obvykle zakotvena i rozhodující teoretická východiska a pojetí jednak hodnot, jednak jejich výzkumu. Neaspíráme tu na vymezení hodnot, to bude možné až v dalším kole prací (předpokládáme přípravu souhrnné publikace ještě v roce 2007). Jde ale o přehled možná těch nejdůležitějších součástí přístupu k výzkumu hodnot, protože jsou zde texty zahrnující

- vztah hodnocení a hodnot,
- přehled a naznačení funkcí, které hodnoty nabývají,
- pokus o utřídění přístupů k sociologickému empirickému výzkumu hodnot, s akcentem na kvantitativní reprezentativní empirická šetření,
- přehled nejfrekventovanějších přístupů k sociologickému empirickému výzkumu hodnot,

- včetně základních autorů ucelených konceptů výzkumu hodnot v současné sociologii,
- s reminiscencí na úsilí české sociologie v této oblasti i na některé autory v české sociologii.

Jde o podkladové materiály. K dorozumění o tématu výzkumu – to je první účel. Protože téma výzkumu hodnot je nekonečné. K pochopení přístupu k empirickému výzkumu hodnot a stratifikace z hlediska přístupu k hodnotám. K diskusi – protože jde o otevřená a v mnoha směrech nová (nebo spíše: zanedbaná) témata.

Vlastně současně vychází další studie CESES ke zkoumání hodnot, tentokrát je to text Martina Vávry zaměřený na srovnávací analýzu výsledků výzkumů hodnot prostřednictvím postupu vyvinutého týmem S. H. Schwartze. Jde o důležitou součást propojování teoretických východisek a sekundárních analýz výzkumů hodnot. Ukazuje se, že jde o nezbytně propojené součásti výzkumu.

Čtenář v této studii dostává do rukou text, který – pokud vím – nebyl dosud u nás k dispozici. I proto prosí autor o shovívavost a těší se na kritické náměty a diskuse.

Na závěr je třeba říci, že bez spolupráce jak s dalšími členy týmu, tak – a především – se studenty v sociologickém semináři vedeném autorem textu na FHS UK, a zvláště s kolegyní Michaelou Šmídovou, by tento text nemohl vzniknout.

V Praze, duben 2007

Dvě souvislosti pojetí hodnot

*„Co se komu jeví jako cíl, závisí na tom, jaký je on sám.“
Tomáš Akvinský*

V tomto textu nejde meritorně o diskusi k vymezení hodnot, i když pro samotné empirické zkoumání je právě výsledek takové diskuse – a jeho využití v přípravě výzkumu – zásadní. Zmíníme se jen o dvou souvislostech, které jsou součástí takové diskuse a je nutné je především připomenout při přípravě vztahového rámce pro empirická zkoumání hodnotových struktur za pomoci sociologických postupů. Půjde o vztah hodnocení a hodnot a pak o funkce, které hodnoty mohou nabývat v sociálních vztazích, jevech a procesech.

1.1. Vztah hodnocení a hodnot

Pokus o porozumění tomu, co znamená a obsahuje hodnocení, je nezbytným krokem na cestě k vymezení a koncipování hodnot. V procesu hodnocení se objevují důležité složky vzniku hodnot.

Hodnocení je výraz, se kterým pracuje axiologie, ale také sociologie, psychologie, patří do pojmosloví antropologického, kulturologického, ekonomického, politických věd, vlastně do všech sociálních věd. To samo o sobě z něj vytváří obtížně uchopitelné téma. Avšak jsou zřejmě některé atributy hodnocení, které mají obecnou podobu. Pokusíme se právě na takové atributy upozornit a pokud možno podat jejich výklad.

Hned v úvodu tohoto výkladu je třeba připomenout, že v sociologii (jak ukazuje např. M. Petrusek, viz heslo „hodnocení v sociologii“ ve Velkém sociologickém slovníku, 1996, str. 374 – 375) je problém hodnocení chápán v několika rovinách.

Především jde o to, do jaké míry může být sociologie brána jako objektivní věda. Pro neopozitivistickou sociologii je příznačná striktní diference mezi výroky o faktech a výroky o hodnotách. Řada autorů namítá (Petrusek připomíná např. Myrdala, Ch. W. Millse a další), že všechny sociologické pojmy nabývají hodnotícího významu už proto, že je tvoří lidé, kteří jsou součástí společnosti a přistupují k jejímu poznávání vybaveni určitými zájmy a s určitými cíli. Dlouhodobé úsilí o minimalizaci subjektivních či skupinových a kulturních vlivů na sociologické poznávání je pro vývoj sociologie příznačné.

Další dimenze pojetí hodnocení v sociologii je spojena s funkcí sociologa a sociologie ve společnosti. Jde vlastně o aspekt obecnější diskuse o „společenském poslání intelektuálů“ (zнову Petrusek, str. 375). Má být poznání společnosti ne-hodnotící, nebo má jít o angažované

- tedy zaměřené k tomu co lze považovat za pozitivní - poznání společnosti? A ještě v podobě usilující o reformování společnosti, nebo – jak například uvádí Bauman (1996) jednu z funkcí sociologie – přímo prokazující relevanci sociologie tím, že budou dodávány ověřené nástroje pro sociologické ovlivňování společenské praxe? I tady stojí sociolog vždy před rozhodnutím a hledáním nástrojů pro argumentaci toho či onoho stanoviska. Tato situace je ještě mnohem komplikovanější v souvislosti s rozvojem sociologického vidění světa prostřednictvím konceptů interpretativní sociologie a obecně s rozvojem postmoderních poznávacích postupů.

Samozřejmě, že mezi užití pojmu hodnocení v sociologii patří také souvislost, která bere v úvahu, že:

- a. Sociologie sama o sobě jednak zkoumá hodnocení a hodnoty jako předmět svého studia. (A právě o tuto dimenzi zkoumání, v podobě využívající empirické kvantitativní sociologické reprezentativní výzkumy, nám v tomto textu především jde.) Tudíž bere hodnocení samo o sobě jako předmět svého badatelského zájmu.
- b. Hodnocení výsledků empirických sociologických výzkumů je atributem každého sociologického výzkumu, který se empirií zabývá. (A pro tuto dimenzi se pokoušíme nalézt další rozpoznatelné a využitelné soustavy nástrojů a to právě pro oblast zkoumání hodnot jako předmětu výzkumu.) Výchozí paradigmatata těchto hodnocení jsou přitom výchozími paradigmaty samotného výzkumu.

Tomuto rozměru hodnocení vyhrazuje M. Petrusek v sociologii místo jako rozměru, který je nezbytné rozlišovat ve všech rovinách úvah o hodnocení v sociologii. Jde vlastně o jakýsi metodologický průnik všech témat sociologického poznávání.

Když Kolář a Svoboda (1997) nabízejí „úvod do metaetiky“, vycházejí z analýzy vztahů, shod a diferencí mezi fakty a hodnotami. Diferenci mezi fakta a jejich hodnocením berou jako danost: fakta vyjadřují stav věcí ve světě, to, jak se věci skutečně mají, bez ohledu na to, co víme nebo co si myslíme. Naproti tomu v pojmu hodnota je obsažen význam připisovaný věcem, význam, který faktům dáváme.

Jenže samotná diference mezi fakty a hodnotami se při pojmenování faktů vlastně stírá: jazyk a naše vědomí nedokáží fakta uchopit bez toho, že bychom současně hodnotili.

Jak víme - trvale vyjadřujeme soudy. To, co považujeme za fakty není dáno nezávisle na našem pohledu, ale je výsledkem jistého hodnocení skutečnosti, která nás obklopuje, nebo jistého postoje (včetně našich hodnot), které k ní zaujímáme. Součástí našeho uchopování faktů je soud o nich. Hodnocení vystupuje jako imanentní součást pojmenovávání, užívání jazyka ve vztahu ke světu, jako podmínka všech (jakýchkoliv) soudů a pojmů a tedy i tvrzení o světě. Když přistoupíme na skutečnost, že vlastně nejsme schopni oddělit hodnocení od našeho pojmenovávání světa, od reflexe podnětů, pak z toho plyne, že vlastně nepoznáváme fakta, ale naše subjektivně určená, kulturně zakotvená a sociálně podmíněná hodnocení poznávaných faktů. Z toho pro výzkum hodnot mj. vyplývá - striktně vzato - že se prostřednictvím analýzy hodnocení můžeme pokusit o analýzu přístupů ke světu. Ovšem i v tomto procesu vždy budeme postupovat skrze hodnocení. Z uvedeného dále plyne, že jádrem analýzy skutečnosti – nutným i pro poznávání faktů – tak může být poznávání zdrojů hodnot a jejich normativních dimenzí, které s poznávanými fakty explicitě či implicitě spojujeme.

Tato striktní linie úvah neznamená rezignaci na poznávání faktů. Nicméně připomíná skutečnost, že bez poznávání hodnot a hodnocení nelze vytvořit vhodné komunikační pole pro dialog a poznávání vůbec. Toto je jedno z rozhodujících východisek celého přístupu k problematice, kterou se pokoušíme zmapovat.

Kromě toho ale také platí, že „pojmenovaná fakta“, čili (zjednodušeně a v intencích předchozích poznámek) výsledky hodnocení, se stávají skutečností. Prostřednictvím hodnocení fak-

tů vznikají výsledky hodnocení, které působí samy o sobě jako fakta. Mohou působit a působí jako podněty a mohou být a jsou objektem hodnocení.

Už I. Kant v Kritice praktického rozumu rozlišuje mezi čistým a praktickým rozumem, právě prostřednictvím odlišnosti přístupu ke skutečnosti opřené na jedné straně o poznávání a na druhé straně o posuzování (hodnocení). Kant také položil důležitý základ přístupu k posuzování, když (viz Kant, I.: 1996) nabídl pojetí hodnot jako soudů, které rozum nemůže teoreticky dokázat ani vyvrátit, které ale připouští, protože praktický rozum je považuje za hodnotné. A tato hodnotnost – pozoruhodnost (čili skutečnost hodná pozorů, ve smyslu řeckého *axia* – *logos*, tedy základ axiologie) je zdrojem hierarchizace. Principiálně vzato totiž nemůžeme hodnotit něco, zda je či není hodno pozornosti, když nemůžeme oddělit svá hodnocení od toho, co za hodno pozornosti považujeme. A striktně vzato nemůžeme ani sdělit co za hodno pozornosti považujeme, když to sdělujeme někomu, kdo má odlišná vidění toho, co za hodno pozornosti považuje on. Dále: nemůžeme jako fakta brát něco, co jako fakta nejsme schopni brát a nebrat jako fakta to, co jako fakta schopni brát (a hodnotit) jsme a co se fakty našim hodnocením stalo. Což teprve, když zkusíme hodnotícími způsoby zkoumat hodnoty, jako zdroj takových hodnocení. Na druhé straně Kantův poukaz na existenci hodnot, které nelze rozumem ani dokázat ani vyvrátit, avšak s nimiž praktický rozum pracuje jako s hodnotnými, je jedním z klíčů k pojetí hodnot vůbec. Zvláště v souvislostech empirických sociologických výzkumů – nevíme příliš přesně co to hodnoty jsou, víme však, že jsou a mohou tedy být předmětem empirického zkoumání.

To, co především můžeme hledat jsou *postupy a pravidla hodnotících procesů jako součástí poznávání*. Proto, abychom mohli ke zkoumání hodnot přistupovat jako k výsledkům hodnocení. A také proto, abychom mohli specifikovat celý poznávací proces směřující k poznání faktů. Můžeme počítat s tím, že při hodnocení jde vždy:

- o činnost subjektu (jedince, skupiny, ale i společenství či instituce),
- která se uskutečňuje v interakci (je reflexí na podnět)
- s něčím nebo někým (včetně sebe sama), jež v dané situaci vystupuje jako spoluúčastník, jako druhý pól interakce, jako objekt
- a v této činnosti je obsažen prvek „hierarchizující reflexe“, neboli pořádacího východiska a výsledku, a tudíž
- musí být (tato činnost) opřena o nějaký zdroj hierarchizace, zdroj hodnocení, čili (také) o existující východisko hodnocení, o subjektem vyznávané hodnoty.

Jde současně o atributy poznávání hodnot. Se specifikací, že ne každé hodnocení vede k hodnotám, ale všechny hodnoty vznikají na základě hodnocení.

Výklad problematiky hodnocení, který zde předkládáme, je strukturován od zaznamenání toho, co může být impulsem hodnocení, přes subjekty hodnocení, zdroje hodnocení a úroveň hodnocení z nich vyplývající, k postupům hodnocení (včetně diferencí ve vztahu k úrovním a hloubce hodnocení), až k výsledkům hodnocení.

Z výsledků hodnocení nás budou pochopitelně nejvíce zajímat hodnoty. Znamená to především hledání podob a obsahu vztahů mezi hodnotícím procesem a vznikem hodnot a snahu o specifikaci pozice hodnot mezi výsledky hodnotících procesů. Jen okrajově se dotkneme vlivu a významu přijatých hodnot na hodnocení. (I když platí, že hodnoty jsou také jedním ze zdrojů hodnocení, protože působí jako zdroj důležitých pořádacích principů, jako významný zdroj hierarchizace, či samy o sobě jako princip upřednostňování. Platí zřejmě, že žádný zdroj hierarchizace používaný subjekty při hodnocení nemůže „obejít“ hodnoty přijaté hodnotícím subjektem za vlastní. To mj. znamená, že porozumění hodnotám může napomoci porozumění procesu hodnocení.)

Netroufáme si odpovědět na všechny naznačené otázky související s pojetím hodnocení a s jeho výsledky. V tomto textu (který je východiskem pro koncipování empirického sociologického výzkumu hodnot ve společnosti či v jejích částech) jde především o:

- posílení konstatování o nezbytnosti hodnotících hledisek jako součástí vztahů ke světu;
- posílení vědomí o nemožnosti oddělení hodnotících a nehodnotících přístupů a tedy o nezbytnosti poznávání světa také prostřednictvím poznávání hodnocení;
- a tedy i respektování skutečnosti, že hodnocení (a tedy i hodnoty) jsou součástí poznávání skutečnosti, protože jde o součást skutečnosti (Hodnocení jako imanentní součást poznávání a tedy i každého sdělení poznatků: každý poznatek lze tudíž vykládat také jako hodnotící a hodnotové poselství.);
- že tedy i poznávání hodnot je spojeno s předpokladem, že hodnoty existují a empirické výzkumy s nimi jako takovými počítají. Tudíž i empirický sociologický výzkum hodnot je především založen na tom, jakými cestami k hodnotám přistupujeme, co za ně považujeme a co považujeme za užitečné vzít v úvahu při jejich prezentování. A ovšem argumentaci pro zvolené přístupy. Vždy začleněné (protože jde o empirický sociologický výzkum) do kontextu utvářeného mj. i validizujícími a reliabilizujícími výsledky empirických šetření.

Argumentace pro určitý koncept výzkumu hodnot by měla zahrnout všechny zmíněné úrovně náhledu na proces hodnocení. Jde o to, jak vzniká hodnotové vidění, které ústí v hodnotová poselství. Zároveň jde o připomenutí skutečnosti, že v hodnoceních nejde o jednosměrné a přímočaré vztahy, nýbrž o vztahy strukturované, dynamické a odlišné už místem pohledu na ně samotné. A konečně: vždycky jde o volbu mezi možnými variantami. Cesty od hodnocení k hodnotám nemusí být a většinou ani nejsou přímočaré a jednoznačné. A ani od hodnot k hodnocení. Nemůžeme je (mimo jiné) rozpoznat bez toho, že bychom poukázali na obecné funkce, které mohou hodnoty nabývat.

1.2. Funkce hodnot

Jestliže poznámky k procesu hodnocení jako zdroji vzniku hodnot naznačují přístup k poznávání hodnot jaksi „od začátku“, tedy prostřednictvím poznávání počátku možnosti jejich vzniku, pak pokus o naznačení funkcí, jež hodnoty mohou plnit ve společnosti, charakterizuje spíše „dopady“ hodnot, či důsledky vyplývající z jejich podoby. Dalo by se možná říci, že upozorněním na funkce, ve které mohou hodnoty ve společnosti vyústit společnosti, jde spíše o poukaz na „ukončení“ poznávacího procesu hodnot. I to je důvod, proč se místo přímého pokusu o obecné vymezení hodnot zabýváme právě hodnocením a funkcemi hodnot. I když i v těchto poznámkách jsou napovězeny součásti vymezení hodnot.

Zjednodušeně můžeme shrnout, že hodnoty ve společnosti (od jednotlivce až po civilizaci, od mikroúrovně až po globální makroúroveň, od krátkodobého pohledu po dlouhodobý čas a strategii atd.) mohou fungovat v mnoha dimenzích. Nabízíme přehled těch, které považujeme v souvislosti se sociologickým zkoumáním hodnot za zásadní, se stručnými specifikacemi představ o konkretizaci těchto funkcí. Jde spíše o oblasti působení hodnot, bez toho, zda jde o působení poznávací, manipulativní, explikační či jiné.

Nejde a nemůže jít o vyčerpávající pohled. Záměrem je upozornit na souvislosti, které sociologické zkoumání hodnot ve společnosti sebou vždycky nese, a které je proto třeba respektovat. I kdyby to měl být respekt pouze v tom smyslu, že v daném výzkumu vymezíme ty funkce hodnot, které v něm nebudeme brát v úvahu. Platí přitom, že pro každé zacílení pohledu na hodnoty je příznačná převaha některé z funkcí a současně i určitá podoba souvislostí, návazností a dopadů funkcí dalších.

Taková specifikace není možná bez přehledu hlavních možných funkcí, které mohou hodnoty ve společnosti plnit.

Hodnoty, jak bylo řečeno, mohou fungovat různě, přinejmenším jako

- a) stavební kameny kultury
- b) jeden z definičních znaků osobnosti
- c) součásti obsahu sociálních fenoménů a vztahů
- d) zdroj motivace chování
- e) součásti identifikátorů skupiny či etnika, společenství, nebo i institucí
- f) zdroje sociální a kulturní soudržnosti
- g) zdroje a charakteristiky rozvrstvení a hierarchizace společnosti
- h) atribut morálky
- i) základy politických filozofií a ideologií

1.2.1. K funkci hodnot jako stavebních kamenů kultury

To, že hodnoty působí jako stavební kameny kultury, je zahrnuto ve většině vymezení kultury, s nimiž se setkáváme v antropologickém, sociologickém i dalších diskurzích.

Když se pokusíme o přehled hlavních pojetí kultury, ukáže se, že jim jsou některé rysy společné.¹ A není možné vyloučit, že tyto společné rysy upozorňují na základní oblasti, které je při analýze kultury v dané společnosti potřebné vzít v úvahu.

Prvním vyjadřuje fakt, že *jde o duchovní atribut lidského společenství*. Jde o obsahová propojení člověka, jeho produktů – od skupin a společenství, až po instituce; od věcí, až po vztahy a prožitky; od nástrojů domluvy, včetně peněz, až po výsledky, atd. – a chování. (Jde mj. o úzkou souvislost funkce hodnot v kultuře s funkcí hodnot v hledání a objevování obsahů sociálních fenoménů a procesů.)

Druhá se soustřeďuje spíše na poznávací procesy a interpretace a akcentuje fakt, že *kultura vždy zahrnuje axiologickou dimenzi skutečnosti*. Je výsledkem hodnocení a výběru a zároveň slouží jako kritéria dalších hodnocení a voleb. V tomto smyslu jsou přijaté hodnoty obsahem kultur. A z toho také vyplývá, že charakteristiky kultury tudíž vždy zahrnují normativní prvek.

Třetím atributem pojetí kultury je, že *jde vždy o lidský produkt*. Tedy o skutečnost nepochopitelnou bez historických, místních a každodenních zakotvení a postupů konstruování. A o skutečnost, které nelze porozumět bez analýzy hodnotových obsahů výsledků lidské činnosti, včetně materiálních, duchovních a institucionálních „výstupů“.

Je zároveň příznačné, že *všechny tyto dimenze jsou v kultuře přítomny vždy a současně, ve všech jejích podobách, ve všech jejích úrovních a strukturách*.

Pojem kultura v sobě tudíž nese i další zásadní obecný aspekt, že *totiž jde o atribut existence lidského druhu*. Jak v rovině poznávání a reflexí, tak v rovině chování a prožívání, stejně jako v rovině hmotné, duchovní i institucionální. I v rovině vývojové.

A jako takový jde o historický produkt, jehož poznání není možné bez analýzy dějinných trendů a souvislostí.

Přičemž platí, že kultura je selektivní, že je možné se jí učit, protože je založená na symbolech a je abstrahována z chování a produktů chování.

¹ Přihlédli jsme především k pramenům: Geertz C. 2000. Interpretace kultur. Praha: Slon; Jenks C. 1997. Cultura. London, New York: Routledge; Hofstede G. 2001. Culture's consequences. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications; M. Matějů a V. Soukup ve Velkém sociologickém slovníku (1996. Praha: Karolinum, str. 547-549). A také Tönnies F., 1963. Community and society. New York: Harper and Row (původní vydání 1887) a Weber A., 1935. Kulturgeschichte als Kulturosoziologie. Oba podle Hofstede, op. cit.

Kromě těchto skutečností je třeba při studiu fenoménu kultury brát na zřetel mechanismus vytváření, který je úzce spojen s procesem objektivace sociální reality (viz Berger P., Luckmann T., 1999) a také mechanismus jejího předávání (transmise), pevně svázané s fenomény tradice, endokulturace a socializace. Včetně národních tradic.

Stejně tak skutečnost, že je kultura vždy vysoce diferencovaná, může vést k propojování i rozdělování společnosti. Distance a přeryvy dílčích kultur mohou nabývat nejrůznějších podob a jsou atributem vývoje jak společnosti, tak jednotlivce, skupin i institucí.

Konečně je třeba brát v úvahu i to, že je kultura zdrojem pro možnost nalézání identity jednotlivců, skupin i celých společenství. (To je mimochodem jedním z důležitých zdrojů k malé ochotě přijatých a žitých kultur procházet radikálními změnami: odolnost vůči změnách a vysoká setrvačnost patří k vlastnostem kultur.)

Takže lze shrnout, že kultura je v sociologickém diskurzu obvykle chápána jako výsledek prolínání několika základních „rovin“: - výtvořů lidské práce (artefaktů); - sociokulturních regulativů (hodnot, norem, vzorců, pravidel, atd.); - idejí (kognitivních a symbolických systémů); - institucí organizujících lidské chování. Čili kultura jako všechny dosavadní lidské produkty hmotné, duchovní, citové a institucionální, které jsou hodnoceny lidmi v daném času a souvislostech jako využitelné a jako takové jsou společenstvím používány. (To, že vyzvedáváme shodné rysy v pojetích kultury neznamená, že by mezi těmito vymezeními nebyly výrazné rozdíly. Diference v chápání a tedy i výzkumu kultury jsou značné, tedy i funkce hodnot v nich jsou rozdílné. To ostatně platí o všech funkcích hodnot.)

Připomeňme ještě, že v tradičním strukturálně-funkcionalistickém konceptu (viz Parsons 1971) je kultura chápána jako určování obsahů (tedy toho, o co jde, toho co má být a toho, co představuje „vývoj vědomí“) a základních způsobů (norem a vzorců chování) dosahování cílů a smyslu, tedy naplňování těchto obsahů. Jako takový existuje a vyvíjí se kulturní systém sám o sobě a je zároveň podstatou pro určení očekávaných chování a oceňování rolí a činností a současně je těmito činnostmi naplňován a rozvíjen. Slouží jako obsahový základ celého sociálního systému.

Parsonsovův přístup je jeden z mnoha. (Zmíníme se o něm víc přinejmenším proto, že je zdrojem jednoho z nejdůležitějších konceptů sociologických výzkumů hodnot, konceptu Rokeachova a následně vlastně i Inglehartova.) Pozdější koncept Hofstedeho (2001) staví vlastně vedle sebe pojmy hodnota a kultura, které se propojují do „mentálních programů u lidí“. Klíčové pojetí souhrnného konceptu empirického výzkumu hodnot a kultury je na světě: mentální programy („software lidské mysli“, říká Hofstede) lidí samy o sobě nemůžeme zkoumat, můžeme je zkoumat „jen“ prostřednictvím skutků a slov. Jejich přijatelnost i výklad jsou přímo odvozeny z podoby kultury (řádu) a specifikace v přijatých hodnotách.

Bylo by možné pokračovat v příkladech působení hodnot jako jednoho ze „stavebních kamenů“ kultury. A ukazovalo by se i dále a přesněji, že v prorůstání kultury a hodnot jsou založeny i některé další funkce, které hodnoty mohou nabývat ve společnosti. (Především jde o funkci zobsažnění sociálních vztahů a procesů, funkci diferenciací a o funkci identifikační.) Právě proto, že hodnoty jsou atributem kultury. Takže samotné funkce kultury jsou výsledkem i funkce hodnot.

1.2.2. Funkce hodnot jako jednoho z definičních znaků osobnosti

V sociálněpsychologické literatuře nacházíme intenzivní a bohaté vztahy hodnot k pojmům vyjadřujícím obsahy motivace, potřeb, osobnosti, aktivit, chování, dispozic, vloh, schopností, ale i temperamentu; někdy bývá charakter vymežován jako „soubor přijatých a užívaných

hodnot jedincem“, jindy je dokonce jedna varianta vymezení osobnosti spojena se specifickou podobou interiorizovaných hodnot, atd.

Když Z. Helus (In Janoušek, Bokorová a d., 1971, str. 172 a n.) pojednává o skupinových emergentech, jakými jsou i hodnoty, konstatuje tři roviny jejich výskytu. Za prvé jde o projev a charakteristiku svérázu sociální struktury a její dynamiky. Za druhé jsou to projevy v explicitních formulacích fixujících kritéria dobra a zla, správnosti a nesprávnosti. A konečně za třetí se projevují v individuálních, ucelených regulativních instancích osobností. Orientují jednotlivé osoby a skupinu.

První z dimenzí je přímo provázána s funkcí hodnot jako činitelů sociální diferenciacce, druhá s funkcí hodnot jako tvůrce etiky a třetí se týká funkce hodnot jako definičních znaků osobnosti.

Třetí podoba výskytu hodnot podle Z. Heluse upozorňuje na fakt působení hodnot (jejich přijetí, selekce, odmítnutí a interiorizace v socializačním procesu) jako spolutvůrce osobnosti. A samozřejmě také na skutečnost, že takto koncipovaná osobnost je současně spolutvůrcem svérázu (definičních charakteristik) svých členských skupin a pravděpodobně i širších společenství.

V řadě teorií osobnosti se ostatně objevuje přístup opřený o pojetí osobnosti také jako jednotky se svéráznou interiorizovanou strukturou hodnot (čili: definovanou prostřednictvím interiorizovaných hodnot).

Ve stejné publikaci, z níž je citovaná stať Z. Heluse, předpokládá Z. Bokorová, že osobnost během procesu socializace interiorizuje sérii kodexů či normativů, které odpovídají jejím potřebám a životním zájmům, vycházejí z naučeného, doplňují je a posouvají a konfrontují je s vnější skutečností z hlediska jejich životní významnosti pro osobnost. Takto vzniká struktura hodnot osobnosti, takto vzniká jádro osobnosti, její rozhodující definiční znaky a odlišení od jiných osobností.

Drapela (1997, str. 133 a n.) dává pojetí osobnosti spojené s přijatými hodnotami jako s definujícím znakem osobnosti především do souvislosti s holistickými pojetími osobnosti, tedy hlavně s pracemi K. Goldsteina a A. Maslowa. Pozoruhodný je v této souvislosti Drapelův koncept výkladu Maslowovy teorie osobnosti. Akcentuje nejen všeobecně známou Maslowovou hierarchizaci potřeb a její vztahy k motivaci a chování, ale především přímé propojení vztupné úrovně potřeb a navazujících „B hodnot“, spojených s „B poznáním“ (čili: poznáním bytí). Tudíž i možnosti zpětného prolínání takových hodnot a potřeb. Jde o dvojí podobu hodnot: jednak spojenou s potřebami obecně (jde o úroveň potřeb, jejichž naplňováním dochází k redukci tenzí; právě na tento koncept navázal Rokeach a především Inglehart), ale také spojenou s hierarchizací hodnot do úrovní, z nichž ta vyšší je pro některé lidi nedosažitelná. Avšak, jak píše Drapela (op. cit. str. 141): „Jednotlivci, kteří prožívají skutečnost v takto hlubokých dimenzích /tedy v poloze sebetranscendentující, dané poznáváním bytí/, nacházejí naplnění, která přesahují slast z redukce tenze na úrovni potřeb svého vývoje.“ Jde, podle Maslowa, o sebeaktualizující osobnosti. Tento přístup může být zdrojem pozoruhodné strukturace hodnot jako spolutvůrců osobnosti, případně i s promítnutím do vrstvení hodnot i ve vztahu k vrstvení společnosti.

Ve výčtu souvislostí hodnot jako spoludefinujícího atributu osobnosti bychom mohli pokračovat velmi dlouho. Především bychom se museli zabývat složitými procesy socializace, sociálního učení, životní dráhy a dalšími procesy, kterými prochází vývoj osobnosti. (Možná nejznámější je v těchto souvislostech „socializační hypotéza“ Inglehartova - blíže v části textu věnovaném konceptu výzkumu hodnot R. Ingleharta -, která z přímé souvislosti utváření hodnot s utvářením osobnosti v socializačním procesu vyvozuje vysokou rezistenci přijatých hodnot osobností vůči změnám a tedy i vysokou setrvačnost přijatých hodnot.)

Spokojíme se s jedinou shrnující poznámkou: osobnostní souvislosti hodnot jsou velmi bohaté a pravděpodobně bychom těžko hledali teorii motivace či teorii chování, které neberou hodnoty v úvahu. I když např. v behavioristicky orientovaných konceptech se s nimi příliš explicitně nepočítá a samozřejmě existují různé přístupy k pojetí hodnot mezi řadou škol. To, že ani tuto funkci nelze při výzkumu hodnot vynechat, však platí.

1.2.3. Funkce hodnot jako součásti utváření obsahu sociálních fenoménů a vztahů

Parsonsovo (např. Parsons, Shils, 1951) propojování dílčích systémů přikládá jádru kulturního systému – hodnotám a normám chování – stěžejní význam pro určování obsahu očekávaného chování (sociálních rolí) a tedy i pro působení na chování, interakce, komunikace a sociopreferenční vztahy. Méně systémově svázaný pozdější výklad přechodu ze subjektivního k objektivnímu (podle Bergera a Luckmana, 1999) je spojen s prorůstáním subjektivního prostřednictvím typizace, která má vždy podobu pro společenství a jeho členy přijatelného způsobu chování. A ten se mj. rekrutuje ze sdílených symbolů, významů a hodnot.

Možná nejmarkantněji je funkce hodnot při utváření obsahu sociálních fenoménů a vztahů patrná z analýzy vztahů uvnitř malé skupiny. Ve schematické podobě shrnuje strukturu vztahů uvnitř malé skupiny M. Petrusek (1969), když podává východisko sociometrických analýz.

Zásadní členění chování ve skupině je na nepreferenční a preferenční vztahy, kde preferenční vztahy jsou vždy spojeny s hodnocením, opřeným mj. o hodnotovou strukturu skupiny, jednotlivců a hodnotové orientování vyplývající z cílového zaměření aktivit. Zkoumání sociopreferenčních vztahů a jejich analýza tak přináší i poznatky o nositelích hodnotových preferencí skupiny i o funkcích dalších členů skupiny při společných aktivitách a dosahování stanovených cílů.

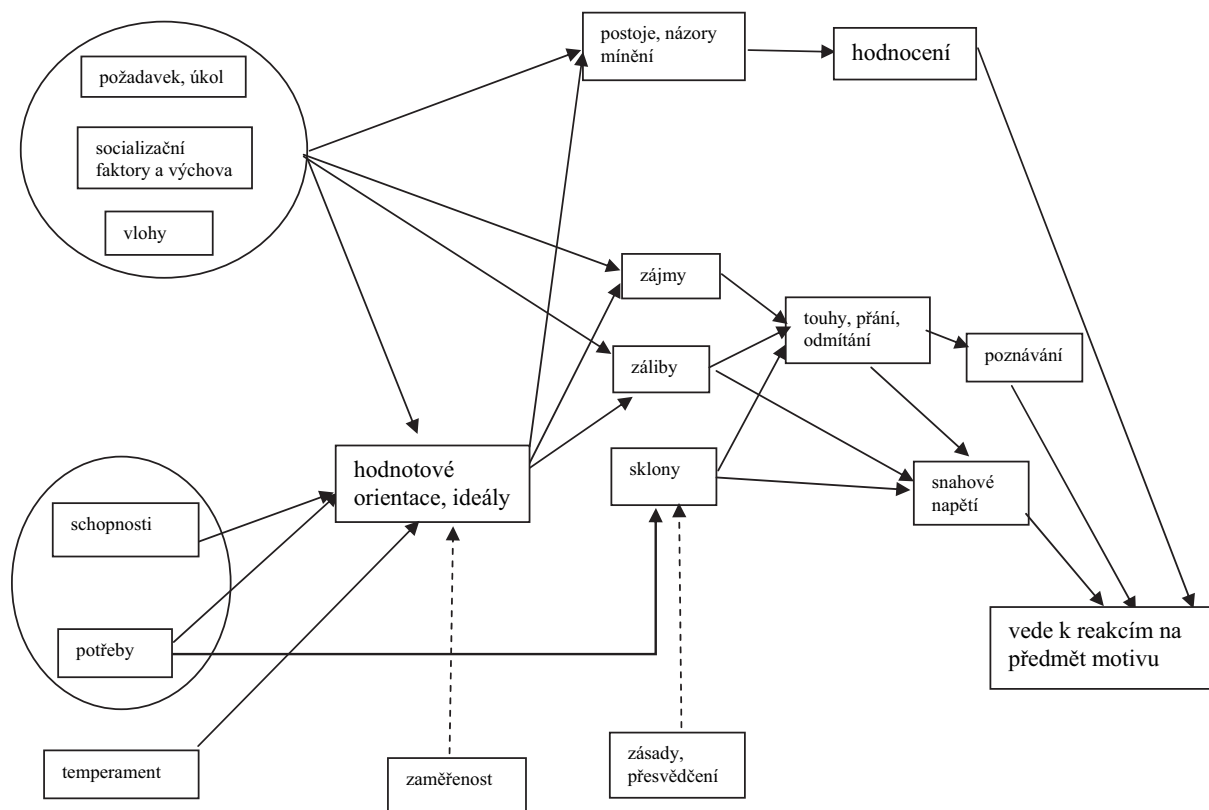
Ostatně tyto skutečnosti vyplývají už z faktu, že jednak existuje určitá „skupinová kultura“ (s atributy, o nichž byla řeč v předchozím textu), zároveň jsou skupinového života účastní lidé jako osobnosti – pro něž jsou příznačné více či méně specifické interiorizované hodnoty (viz poznámky k funkci hodnot jako spolutvůrce osobnosti) a konečně existuje určité cílené chování skupiny, které je odvozováno a aktivováno vahou a přitažlivostí hodnot, spojených s dosažením určitého cíle. (Teleologické pojetí hodnot je časté: od Rokeachova třídění hodnot /Rokeach, 1971/ až po ekonomické úvahy a výklady hodnot, např. podle K. Engliše /Engliš K., 1947/, ale především jde o významný proud axiologického uvažování ve filosofii. Např. příznačné pro Edmonda Goblot². Goblot /1927/ rozlišuje tři druhy hodnot. A to hodnoty dokonalosti, hodnoty jako prostředky a hodnoty jako cíle.)

1.2.4. Hodnoty jako zdroj motivace a chování

Už byla řeč o bohatých souvislostech struktury tvorby osobnosti a hodnot a tudíž i struktury zdrojů chování a hodnot.

Připomeneme zde dvě důležité roviny fungování hodnot jako zdrojů motivace a chování. První je stručně vyjádřena ve schématu, které prezentoval V. Smékal (2002). V 7. kapitole rozsáhlé publikace *Pozvání do psychologie osobnosti*, která se jmenuje „Zaměřenost (systém determinace a regulace obsahu činnosti)“ uvádí na str. 235 bohatý „Logogram struktury motivace“. Ukazuje v něm bohatost struktury úrovní motivačních struktur a jejich provázání (včetně usazení hodnot v nich). Pro naznačení základních souvislostí a vlivů, které v motivační struktuře osobnosti zaujmají jedincem přijaté hodnoty, považujeme toto schéma za postačující.

² Podle B. Zbořila, 1947, str. 64 a n.

Obrázek č. 1: Logogram struktury motivace (Smejkal, 2002, str. 235)

Poznámka k Obrázku č. 1: I když jde o poměrně složité schéma, neznamená to, že by v něm byly všechny souvislosti a součásti motivační struktury a už vůbec nejde o pojmově jednoznačné a k diskusi nevyzývající pojetí. Připomínáme zde jednu podobu struktury motivace – jak bylo řečeno – pouze pro připomenutí struktury odlišných přístupů a zdrojů hodnocení, které z různých úrovní motivačních struktur vyplývají. A tedy i odlišností při přístupech k hodnocení, které vycházejí z hodnotových orientací osobnosti.

Jde mj. také o ukázkou pojmových houštin, které je třeba absolvovat při cestě k vymezení hodnot. Ale především se tu ukazuje na podstatnou funkci hodnot ve struktuře vlivů na chování.

A protože jsou dobré důvody pracovat s vysokou stabilitou přijatých hodnot, lze předpokládat úzký vztah právě přijatých hodnot s relativně stabilními vzorci přijatelného chování, tedy s normami chování. To je druhá souvislost, na kterou je užitečné upozornit při poznámkách o funkcích hodnot jako zdrojích motivace.

A ještě jedna poznámka: podobu a uspořádanost přijatých hodnot nelze poznat bez analýzy socializačního procesu (procesu spojícím učení se požadavkům společnosti a současně působení na posuny v těchto požadavcích), který právě ústí ve svéráznou socializovanou osobnost; jejíž svéráz je specifikován přijatými hodnotami. Bez rozboru jednotlivých fází socializace, nástrojů a především mediátorů nelze dojít k poznání podoby, struktury, intenzity a působení hodnot. Ostatně to se shoduje s jedním z rozhodujících cílů celého projektu „Sdílení hodnot“.

1.2.5. Hodnoty jako součásti identifikátorů skupiny či etnika, společenství, nebo i institucí

„Bez jasné personální a kolektivní identity není možno stanovit smysl života, osobní, kolektivní národní a státní cíle,“ píše Jaroslav Krejčí (1993). Identitu, zakořeněnost, chápe Dahren-

dorf (1994 a znovu 2007) jako základ neanomické existence, čili jako základ řádu. To proto, že sebou nese jednak zvládnutí možnosti volby a také zvládnutí příležitostí, tudíž i dosahování svobody. Přitom, ale - dodává Dahrendorf (2007, str. 42) - „šance volby musí mít nějaký smysl. Tu ale mají pouze v tom případě, pokud jsou nesené určitými hodnotovými představami, které nabízejí měřítko.“ Řád se tak vytváří prostřednictvím smluv o sdílených hodnotách a v tomto smyslu sdílené hodnoty působí jako zdroje identity.

Jiří Musil (2000) lapidárně shrnuje: „Identita je definována obvykle jako jednota vnitřního psychického života a jednání. V sociologickém slova smyslu je to přijetí určitých shodných hodnot (jádrových hodnot podle E. Shilse³), motivů, aspirací a ideálů skupinou, nebo společenstvím, také národním společenstvím.“

I toto vymezení ukazuje na propojení několika funkcí hodnot – totiž identifikační dovnitř skupiny a identifikační vůči jiným skupinám či vrstvám. Zatímco vnitřní identifikace je jen stěží oddělitelná od atributů kultury skupiny (či společenství), vnější identifikace se zase úzce váže k funkci hodnot jako zdrojů sociální diferenciace a také sociální (ne)soudržnosti. Toto členění není totožné s obvyklým členěním identity, na něž upozorňuje např. M. Hroch (1999):

„Většina autorů rozlišuje identitu osobní, jíž se jedinec definuje jako specifická lidská bytost, a identitu kolektivní (skupinovou), která charakterizuje místo jedince v jisté skupině a tvoří základnu pro vědomí rozdílu mezi „MY“ a „ONI“...Nejdůležitější formou takové skupinové identity pak je identita národní - tedy ztotožnění se jedince s národní pospolitosí.“ (M. Hroch odkazuje v této souvislosti zejména na práce A. Smitha a W. Blooma). Nicméně obě členění jsou spojena s působením hodnot jako zdrojů identity jedinců, skupin, společenství, národů, případně dalších součástí společnosti. A znamená to mj., že bez poznání sdílených hodnot vytvářejících zdroje těchto identit nelze identity rozpoznat, nelze se s nimi ani ztotožnit či rozejít, nelze na ně ani působit. Při výzkumu hodnot jde o součást přístupu, který nelze obejít.

Je nezbytné respektovat, že

- kořenem pro poznání identity je poznání přijatých hodnot danou skupinou či společenstvím. Poznání vyznávaných hodnot je poznáním projevu identity – převažující hodnoty jsou součástí obsahu identity skupiny. Projevuje se v nich identita jako vztah k sobě i k jiným.
- Poznávání hodnot přijímaných skupinou jako ji definující a identifikující je spojeno především s poznáváním struktury a dynamiky nabídky hodnot skupině a s projevy a postupy přijetí hodnot skupinou. Jeden bez druhého nejsou tyto poznávací procesy úplné.
- Nabídka hodnot pro identifikaci (a nejen pro ni) je bohatě strukturovaná. Lze připomenout např. Masarykův výrok, že „česká otázka je buď světová otázka – anebo to není vůbec žádná otázka“. V jiném pohledu říká B. Loewenstein (1994): „Ani české dějiny nejsou dějinami českého etnika, ale stálého soužití, vzájemného pronikání se sousedy, přijímání forem života, myšlení, kultury, techniky, ekonomie.“ Tyto výroky skrývají mj. důležité metodické impulsy. Především upozorňují, že nabídku hodnot pro naši společnost nelze brát ani vytrženě ze širších kontextů, ani staticky, tedy bez časových a historických souvislostí. Tato nabídka je vždycky strukturovaná naší civilizací, naším postavením v Evropě a běžícím časem a událostmi v něm, které v sobě skrývají hodnotové náboje a nové nabídky hodnot.

³ Edward Shils, 1982, *The Constitution of Society*. Chicago: The University of Chicago Press

- Strukturované jsou i postupy přijímání a výběru hodnot. Respekt vůči těmto cestám je další dimenzí, kterou je nezbytné ve výzkumu hodnot respektovat.

1.2.6. Hodnoty jako zdroje sociální a kulturní soudržnosti

Když J. Musil (2004, str. 13-16) podává přehled o základních vlivech na sociální soudržnost v České republice, upozorňuje na šest rozměrů (os soudržnosti) či zdrojů spojování a štěpení.

- soudržnost vytvářena hodnotami a způsobem života tradiční střeoevropské společnosti;
- soudržnost vytvářena procesy klasické modernizace, se silnými technokratickými, byrokratickými a hierarchickými prvky, doplněná zkušeností meziválečného budování samostatného státu;
- soudržnost založená na zkušenosti obrany, přizpůsobování se, ale také pronásledování a diskriminace určitých kategorií obyvatelstva jak za 2. světové války, tak v době komunistického režimu;
- soudržnost té části obyvatel země, která přijala a internalizovala cíle komunistického režimu;
- soudržnost založená na společných zájmech hospodářských, politických a sociálních skupin formujících se po roce 1989;
- soudržnost reflexivní modernity, společnosti vědění a informací a skupin spojených s těmito znaky soudobé modernizace a posunu k postmateriální orientaci a k rovnováze individualizmu a společenské zodpovědnosti.

Dává tak do souvislostí aktuální, střednědobé a dlouhodobé vlivy na sociální soudržnost, mezi nimiž jsou mnohé, které je jen obtížně možné aktuálně ovlivnit. Jde v zásadě o vlivy vnější, v daném času vlastně neovlivnitelné českou společností a jejími decizními centry. Stěžejním problémem je pokusit se je rozpoznat, a to i z hlediska dalšího jejich působení.

Odkaz na podobu, strukturu a váhu hodnot v poznávání sociální soudržnosti najdeme také ve vymezeních sociální soudržnosti ve zcela praktické rovině. Především v souvislosti a návaznostech na to, jak o sociální soudržnosti pojednávají materiály vzešlé z EU. Je jich velký rozsah a především od Lisabonské strategie pojednávají explicitě o sociální soudržnosti (jako druhém pilíři rozvoje EU, spolu s konkurenceschopností a vzájemným napětím a podněcováním mezi nimi) a nabízejí také její různá poměrování a charakteristiky. U nás jsou nejznámější koncepty Berger-Schmittové (2002: 738), novější je koncept připravovaný týmem v čele s A. B. Atkinsonem (2006). Nezahrnují explicitě hodnoty, ale pracují s řadou indikací, které napovídají o podobě rozhodujících mediátorů utváření hodnot ve společnosti.

Ještě viditelnější je spojení poznávání sociální soudržnosti prostřednictvím velkých empirických šetření. Především odkazujeme na velký mezinárodní výzkum, v němž byla sociální soudržnost chápána jako jeden z atributů kvality života. (European quality of Life – EQLS). Ten uskutečnila v roce 2003 ve 28 zemích Evropy prostřednictvím European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions se sídlem v Dublinu. (Celkový počet respondentů byl 26 257 osob starších 15 let, za ČR pak 995 dotazovaných).

Sociální soudržnost byla v tomto výzkumu nahlížena prostřednictvím těchto dílčích okruhů:

- sociální soudržnost je tvořena aktivitami lidí ve společnosti. Míra aktivit lidí ve společnosti je tudíž jedním z indikátorů míry sociální soudržnosti. Tyto aktivity ve společnosti jsou ve výzkumu zkoumány prostřednictvím míry participace lidí na veřejných záležitostech a na politických aktivitách, ale také na obecných neplacených dobrovolnických aktivitách, aktivitách ve volném čase a na ekonomických (pracovních) aktivitách;

- sociální soudržnost spoluutváří důvěra lidí ve společnosti. Míra důvěry lidí ve společnosti je tudíž jedním z indikátorů míry sociální soudržnosti. Míra důvěry je v tomto výzkumu posuzována prostřednictvím dotazů po důvěře v penzijní systém a v systému sociálního zabezpečení (tedy v ty části institucionálního fungování společnosti, které jsou přímo spojeny s kvalitou sociální péče a mírou úsilí společnosti o sociální soudržnost) a také obecnou mírou možné důvěry v lidi;
- zdroje a míra napětí ve společnosti jsou součástí vlivů na míru a obsah sociální soudržnosti. Míra napětí je tak jedním z indikátorů míry sociální soudržnosti. Zde byla sledována míra napětí mezi chudými a bohatými, mezi managementem a podřízenými pracovníky, mezi muži a ženami, mladými a starými a míra rasového napětí;
- sociální soudržnost má svou procesualní, dlouhodoběji zaměřenou dimenzi. Míra představ o budoucnosti a další součásti tohoto procesu mohou sloužit jako indikátory míry sociální soudržnosti;
- míra spokojenosti je rovněž součástí míry sociální soudržnosti. I ta je využita jako součást indikací míry sociální soudržnosti dané společnosti. Byla charakterizována prostřednictvím míry spokojenosti se životem a s dosavadním vývojem ve společnosti, včetně vývoje politiky.

Při interpretacích výsledků tohoto výzkumu přistoupily různé řešitelské týmy ještě k určitému rozšíření tohoto konceptu sociální soudržnosti.

Tak tým vedený Claire Wallace (z University of Aberdeen, 2005) využil dat i z dalších částí tohoto výzkumu a také z jiných pramenů (např. EVS 1999 a z Eurobarometru) k doplnění charakteristik míry sociální soudržnosti o základní údaje o hodnotové struktuře, jako obsahového základu sociální soudržnosti i základu pro motivaci k aktivitám posilujícím či oslabujícím sociální soudržnost ve společnosti nebo v jejích částech.

I tady stojíme při výzkumu hodnot před velmi složitými specifikacemi a konkretizacemi. Zvláště tehdy, když problém sociální soudržnosti a jejího poznávání propojíme s koncepty sociálního a kulturního kapitálu. A není to propojení neodůvodněné, jak ukázali např. J. Šafr a M. Sedláčková (2004).

1.2.7. Hodnoty jako zdroje a charakteristiky rozvrstvení a hierarchizace společnosti

Mnohokrát jsme už zmínili vliv sociální lokalizace jedince, skupiny, vrstvy či jiného společenství na podobu a strukturu přijatých hodnot. Na jedné straně jde o důsledek poznatků osocializaci a socializačních mediátorech jako zdrojích nabídky i zpracování hodnot, na druhé straně o poznatky z opakovaných potvrzování, že sdílené hodnoty jsou atributem příslušnosti k určité skupině, vrstvě či společenství. (Viz předchozí části o funkcích hodnot jako zdrojů identity jedince, skupiny či společenské vrstvy a společenství, také jako součástí utváření osobnosti i o funkci hodnot v utváření sociální a kulturní soudržnosti.) Ostatně právě tato funkce hodnot je jádrem předmětu dlouhodobého výzkumného projektu, v jehož rámci je tento text zpracováván. (Základní otázka tohoto projektu zní, do jaké míry sdílené hodnoty v české společnosti napomáhají či brzdí v možnostech překonávání sociálních distancí mezi skupinami a sociálními vrstvami, vznikajícími prostřednictvím prosazování a posilování výkonově orientované společnosti a tím způsobem brzdí či posilují tenze v české společnosti, brzdí či posilují tendence k její sociální soudržnosti.)

Na přímou souvislost stratifikačních a hodnotových shod či distancí upozorňuje řada autorů. Připomeneme je prostřednictvím lapidárního vyjádření R. Dahrendorfa (2007: 37-38). „Společný status občanů je sám o sobě zcela sjednotitelný s pluralitou jejich etnického původu, s jejich

náboženskou vírou a jinými hluboce zakořeněnými aspekty jejich sociálního postavení. Dnes se však ukazuje, že právě tato rozmanitost ve společenství nenastává. Také ve společnostech, v nichž všichni požívají velkorysá občanská práva, se skupiny třídí do co nejhomogennějších jednotek.“ A to především v souvislosti s tím, jak se vyvíjejí, provazují, případně rozcházejí tzv. ligatury. Ty Dahrendorf (na str. 41) chápe jako „hluboké vazby, jejichž existence dává smysl šancím volby. Jsou tak říkajíc pojivem, které drží společnost pohromadě. Je možné je také popisovat jako subjektivně niternou stránku norem, které garantují sociální struktury.“ Takto chápaná „subjektivně niterná“ dimenze norem je v mnoha směrech shodná s obvyklými chápáními hodnot. I když Dahrendorf sám tyto dva pojmy odlišuje, především v souvislosti s tím, že jestliže ligatury jsou velmi stabilní, hodnoty ještě více nepodléhají rychlým změnám. Autor dodává: „Nové ligatury nevznikají přes noc; poněvadž jsou to hluboké vazby, potřebují pro svůj růst čas. Poněvadž musí navíc zapustit kořeny v lidech a jejich společenstvích, nejsou dostupné pro pouze politické akce, i když existují signály, že tyto akce brání dalšímu rozkladu a vytvářejí počátky nových vazeb.“ (Op. cit. str. 44.)

Hodnoty a na ně navazující normy tak slouží v procesech sociálního uspořádání společnosti jako

- zdroje obsahu sociálních rolí a tudíž i vrstev či tříd (když použijeme Parsonsův pohled na utváření sociálního systému);
- garance uspořádání společnosti a její hierarchie (v souvislosti např. s ligaturami podle R. Dahrendorfa);
- zdroje prorůstání či homogenizace (vzdalování či přibližování, větší či menší konflikt-nosti, prohlubování či zmenšování sociálního napětí ve společnosti) mezi a uvnitř sociálních vrstev. V této souvislosti jde o otázku hodnotového určení především krajních podob sociálního vyloučení, distancí a možných cest mezi nimi;
- zdroje možností vzestupu či sestupu, čili hodnotové struktury jako zdroje mobilitních zdvižů;
- následky těchto procesů ve změnách obsahů rolí a statusů.

I tady je nezbytné posoudit působení a souvislosti vzniku sociálního a kulturního kapitálu, jako jedné z podstatných dimenzí dispozic a aktivního naplňování těchto dispozic pro výběr i postupy přijímání hodnot i pro hledání a nalézání cest ve společenském pohybu, mobilitě a rozvrstvování. (Včetně zdrojů a důsledků těchto procesů – např. Bourdieovo pojetí tvorby sociálního kapitálu a společenských rozdílů jako výsledků uplatňování a upevňování moci, apod.)

A konečně i v souvislosti s touto funkcí hodnot je při jejich výzkumu nezbytné vzít v úvahu měnící se podoby nabídek hodnot ve společnosti. Připomeneme alespoň změny v souvislosti s působením hodnotových poselství vycházejících z virtuální existence a její mediální prezentace a také v souvislosti s hodnotových nabídek obsažených ve velkých příbězích (podle U. Becka), jako zdrojích možností pro cesty ke sdílení hodnot v rozdrobených společnostech.

1.2.8. Hodnoty jako atribut morálky

Funkce hodnot je často přímo součástí vymezení morálky. Kupříkladu ve Velkém sociologickém slovníku (str.648) je morálka jako „soubor hodnot, norem a vzorů chování“ prvním z nabídnutých vymezení. (Morálka je chápána jako určité hodnotové zakotvení jedince či společenství.) Druhé tam prezentované pojetí morálky rovněž zahrnuje hodnoty, poněvadž mluví o morálce jako o „schopnosti rozlišit dobro a zlo a v těchto intencích jednat, respektive jako princip této dichotomizace a jeho transformace do oblasti hodnot, norem, vzorů postojů, jednání.“ Avšak už samo rozpoznání dobra či zla vyžaduje určitou podobu přijatých hodnotových struktur.

Možná dokonce je funkce hodnot jako atributu morálky tím nejčastějším pohledem, který je s hodnotami spojován. Týká se to totiž nekonečných diskusí o „ohrožení hodnot“, o „neplatnosti tradičních hodnot jako např. manželství, rodiny, práce apod.“, nebo dokonce o „ztrátách či mizení hodnot“ atd. V těchto vyjádření jde vlastně vesměs o konstatování, že se v dané společnosti, či nějaké její části, vytrácí platnost nějakého morálního řádu, nějakých dosud platných jistot, které přece tak dlouho úspěšně sloužily. To samo o sobě je třeba mít na paměti při každém zkoumání hodnot, i když vůbec není zaměřeno na morální rozměr existence: tak jako tak budou výsledky poměřovány i prostřednictvím vztahu k představám o morálce a její platnosti.

Přímá souvislost morálky a hodnot je v sociologické literatuře častá a v mnoha směrech velmi důležitá. Už E. Durkheim (zde podle Společenská dělba práce. Brno 2004) psal, že jednání jednotlivce je regulováno kolektivním vědomím a normami. A přitom, dodává Durkheim, jediným zdrojem hodnot je společnost – ta vytváří kritéria individuální morálky: míra sociability jedince (zejména kvalita jeho interakce se společností) je synonymem individuální morálky. Konkrétně jde o promítnutí skupinové příslušnosti, solidarity a o respekt vůči nezbytnosti částečné redukce osobní svobody. V tomto smyslu je morálka jedince v protikladu s různými projevy individuálního egoizmu. Hodnoty jako jedna z podob společenských fenoménů působí prostřednictvím nátlaku na člověka směrem k sociálně prospěšnému chování. Jedná se o prvky kolektivního vědomí, jejichž funkce posilují a udržují společenskou kohezi.

Durkheim v této souvislosti především pracuje s pojmem anómie. Právě v souvislosti s diskusí o „ztrátě hodnot“ považujeme za důležité se této tématice věnovat více. Už i proto, že jsme se problematiky anómie dotkli už při poznámkách k funkcím hodnot jako zdrojům identity.

Podle Durkheima je anómie spojena s chováním, které je nedostatečně sociálně regulované – přitom sociální a individuální psychická rovnováha člověka závisí na míře jeho identifikace s určitým sociálním prostředím. Přičemž sociální je právě oblastí hodnot, norem, vzorů, pravidel, modelů chování, které člověku předepisují jeho sociální a životní orientaci. Lze vyvodit, že anómie je stav bez norem a i bez hodnot.

Individuální je charakterizováno subjektivními zájmy a potřebami, které mohou být optimálně uspokojovány jedině v souladu s normativně stanovenými požadavky společnosti. Proto musí být hodnoty a normy přesně a adekvátně stanoveny a dodržovány. Když tomu tak není nastává zmatek, chaos, stav anómie, který vede k pocitu osamocení, strachu, k deviacím. Je to „sociální nemoc“.

Později dochází k posunům v pojetí anómie. Kromě zmíněného Dahrendorfa, upozorníme ještě na práci H.P. Dreitzela (1980) Tento autor chápe anómii jako stav nejistoty o normách určité interakční situace, v níž je možnost rolového chování nejistá nebo se úplně ztrácí. Existují různé stupně anómie – od dočasné orientační nejistoty, až po stav, kdy je obvyklé chování úplně potlačeno. Anomií se tato situace stává teprve tehdy, když je (jedincem) pocíťována jako utrpení. V anomické situace je interakce znemožněna, dochází k vynucené orientaci a posléze, když je komunikace nezbytná, k anomickým konfliktům. „Řešení“ se nabízí prostřednictvím vytváření vlastních norem a technik kontroly situace, je ale dlouhodoběji možné jen v rámci malých skupin, tedy seskupení s vlastní subkulturou.

M. Halbwachs (Durkheimův žák) konstatuje spíše sociálně-psychologické vidění anómie. Podle něj je anómie důsledkem procesů nepřizpůsobování se jedince požadavkům doby a místa. Jde o chápání, které akcentuje spíše individuální rovinu, oproti Durkheimových přístupů vycházejících z velkých společenských procesů a témat (nestabilita společnosti, společenské krize, narušení rovnováhy) jako zdrojů anómie.

Lze provést parafrázi, že už Durkheim – když přistoupíme k hodnotám v tom pojmovém kontextu a vztahovém rámci, jaký používáme v našem přístupu – chápal anómii jako důsledek

neplatnosti (například pro nejasnost, neporozumění, neochotu přijmout nabídku hodnot, pro fakt naučeného jednání s jinou zkušeností a na základě dalších vlivů) dosud přijímaných hodnot a z nich vyplývajících norem chování. Tedy jako „hodnotové bezdomoví“, hodnotovou nezakořeněnost, nebo také „hodnotovou diferencí mezi skutečností a naučeným“.

Diskuse o anómii upozorňuje (kromě jiného) na strukturovanost funkcí a dopadů hodnot: poukaz na anómii jako jednu z možností důsledku podoby hodnot využíváme nejen jako příkladu jedné z takových možností, ale také jako ukázkou vnitřní strukturace dopadů hodnot ve vztahu k očekáváním, konformitě, otevřenosti, tvořivosti a tudíž i svobodě a sebevědomí. Dopadů, které se týkají jednotlivce, ale i skupin, a zase i institucí, společností, ba celých kultur i civilizací.

1.2.9. Hodnoty jako základy politických filozofií a ideologií

Jako o poslední z funkcí hodnot se zmíníme o hodnotových východiscích politických filozofií. (Neznamená to však, že poznámkami k vybraným funkcím hodnot jsme vyčerpali všechny možnosti jejich funkcí!) Zmínka o hodnotových základech politických filozofií pojednání o funkcích hodnot ve společnosti je do značné míry odlišným pohledem na tyto funkce než tomu bylo v předchozích ukázkách funkcí hodnot: jde o funkce hodnot v určité vědní disciplíně. Prostřednictvím poznámek k této funkci se v jistém smyslu vracíme ke vztahu hodnocení a hodnot, nebo – ještě zřetelněji – k prolínání hodnotící a poznávací aktivity. To proto, že – pokud je mi známo – jsou autoři textů o politických filozofiích ve společenských vědách jediní, kteří naplno a otevřeně přiznávají, že bez určitého hodnotového východiska nelze jednotlivé politické filozofie ani vyložit, ani pochopit a ani uplatňovat.

Jak uvádí v reprezentativním přehledu politických filozofií jeho pořadatel nabídl János Kis (1997) hned v první větě úvodu tohoto sborníku: „Politická filosofie je normativní disciplínou“ (str. 7).

Je tomu především proto, že politická filozofie (znovu podle Kise) se pokouší odpovědět na tři základní otázky: - jaké je správné institucionální uspořádání společnosti; - podle jakých standardů lze společenské instituce posuzovat; - jakým způsobem tato hodnotící měřítka vybírají a schvalují upřednostňované institucionální uspořádání. Čili: bez analýzy hodnotících východisek na tyto otázky odpovědět nelze. Kis upozorňuje ještě na rozdíl mezi morální filozofií a politickou filozofií: morální filozofie také hledá principy oprávněnosti a dobra. Hledá je však pro oblast osobního chování. Táže se, jak bychom měli žít a jednat. Politická filozofie se snaží nalézt principy oprávněnosti a dobra pro neosobní instituce, pro donucování vymáhaná pravidla, konvence a zvyky. Z uvedeného vyplývá, že politická filozofie není normativní disciplínou „pouze“ z toho důvodu, že vždy porovnává sebe sama s určitým cílovým modelem či idejí, souborem idejí („stěžejní hodnotou či stěžejní sadou hodnot“, jak to chápeme v našem přístupu), ale také, ba možná především proto, že se snaží najít pro politickou teorii a praxi to nejlepší řešení.

Není divu, že se v politické filozofii především objevuje volání po co nejrychlejším zpracování obsáhlé, obsažné a podrobné teorie hodnot. Jinak totiž nelze vytvářet nezbytná východiska pro možnost kritického posouzení jednotlivých konceptů politické filozofie. Takovou výzvu najdeme i v Blackwellově encyklopedii politických věd (2000), s poukazem na to, že bez této teorie nelze porovnávat efektivitu jednotlivých konceptů politické filozofie, tedy ani míru úspěšnosti jejich aplikace v politice.

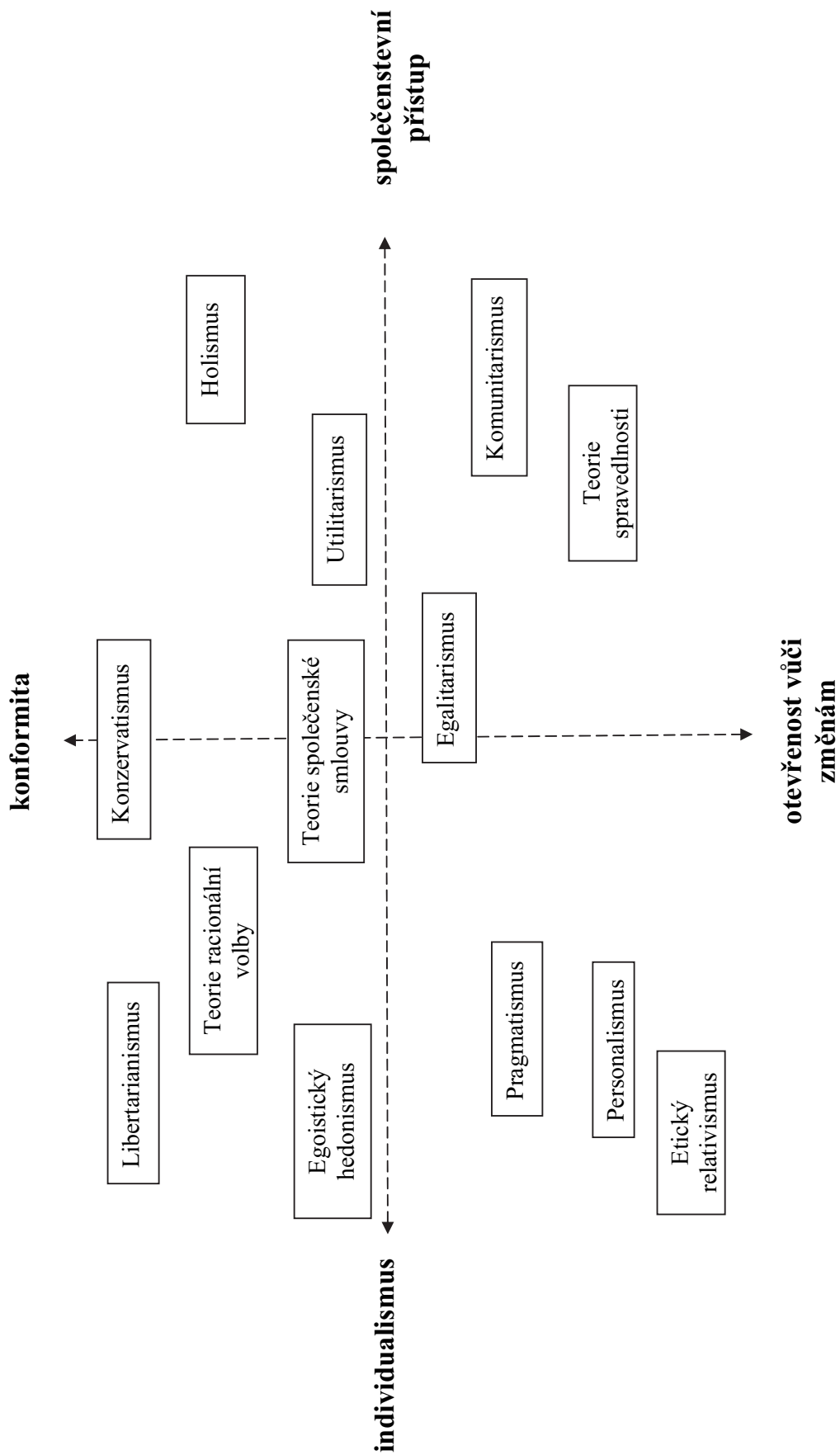
Pojetí politických filozofií je řada. Připomene zde práci Ellise (1998), který prezentuje pět hlavních typů hodnotových systémů, které stojí za rozhodujícími koncepty politické filozofie.

Lze také říci, že jde o základní typy hodnotových orientací, které jsou ve veřejnosti přijímány a jsou zdrojem pro to, co lidé považují za vnitřní hodnoty. Nebo jinak řečeno: samy o sobě představují podoby vnitřních hodnot vyznávaných lidmi a proto mohou sloužit jako základy přístupů k politice.

Již citovaný Kis (1999) prezentuje také pozoruhodné třídění politických filozofií. A v české literatuře nabízí takový přehled např. učebnice politologie v editaci Cabady a Kubáta (2004) v níž je stať M. Skovajsy věnovaná třídění politických filozofií.

Autor tohoto textu se pokusil o srovnávací analýzu směrů politických filozofií právě z hlediska jejich stěžejních hodnotových východisek. Následující prezentace schematického vyjádření takového srovnání má za cíl upozornit na odlišnosti v hodnotových východiscích (a tudíž i celkových zaměřeních) různých politických filozofií a zároveň poukázat na případnou využitelnost schematického znázornění hodnotových diferencí jako významného východiska pro konstrukci konceptů výzkumu hodnot. Ukázka skutečně neaspiruje na přesný a vyčerpávající přehled politických filozofií. (Autor si je vědom mnoha metodologických i věcných zkratů, které jsou schématu vlastní.)

Obrázek č. 2: Schéma převažujících hodnotových orientací různých konceptů politických filozofií

Předchozí schéma nemůže sloužit k ničemu jinému než jako příklad zobrazení možných základních vztahů mezi diskutovanými koncepty politických filozofií podle zaměření jejich hodnotových obsahů. (Nejde o to, zda je např. egalitarismus „dostatečně“ lokalizován z hlediska příklonění se ke společenskému či individualistickému pólu. Jde o to, že v daném schématu chápeme tento koncept politické filozofie z hlediska hodnotových orientací jako spíše mířící k otevřenosti vůči změnám než ke konformitě se stávajícím stavem či tradicí a v chápání rovnosti směřující nejen k rovnostářství ve východiscích - což by tento koncept lokalizovalo jasně ke společenskému pólu -, ale také k rovnosti šancí, což vede k tomu, že směřování k individualistickému a společenskému pólu jsou takřka vyrovnaná. Podobně by bylo možné popsat i lokalizaci ostatních konceptů. A nejde ani o přesnou a metodologicky shodně zakotvenou specifikaci konceptů politických filozofií. Nepodáváme zde ani jejich vymezení, ani nespécifikujeme vztahy mezi nimi jinak, než schematickým zasazením do vztahů k jednotlivým pólům vybraných variant hodnotových orientací.) Ukázka schematické „lokalizace“ politických filozofií z hlediska jejich hodnotového zaměření je skutečně jen ukázkou jedné z řady možností zachycení rozdílů mezi politickými filozofiemi – jako vědními směry proklamativně se hlásícími ke svému hodnotovému zakotvení jako svému rozhodujícímu východisku. Tudíž i jako jedna z možností zachycení případného působení určitých hodnot jako východisek pro poznávání společenské skutečnosti.

x x x

Obě témata této kapitoly se vztahují k pojetí hodnot. Jak bylo řečeno – vztah hodnocení a hodnot spíše dává nahlížet do počátku procesu vznikání hodnot, naproti tomu naznačení vybraných funkcí, kterými hodnoty mohou působit ve společnosti, míří spíše k důsledkům a dopadům existujících hodnot. I když jde jen o dva atributy vzniku a pojetí hodnot, přesto se ukázalo, že jde o problematiku velmi složitou a se souvislostmi vlastně do většiny oblastí života společnosti i jednotlivců. Nebo také: ukázalo se, jak bohaté souvislosti mohou být při výzkumu hodnot ve společnosti brány v úvahu, byť by šlo jen o vědomí nezbytnosti, že dané souvislosti v konkrétním zkoumání musíme ponechat stranou.

Snad se prostřednictvím těchto nesourodých náhledů (především na vybrané funkce hodnot) ukázalo zřetelně, že základním problémem výzkumu hodnot je redukce. Přesněji: cílená redukce. A že zdrojem takové redukce může být v korektním vědeckém empirickém zkoumání pouze promyšlený koncept pojetí hodnot. Když takovou redukci neuskutečníme, ocitáme se v nekonečném prostoru možných výkladů hodnot a jejich působení, tedy i v empirickém výzkumem neuchopitelných a neopakovatelných postupech. Tudíž i mimo poznávání, které by mohlo aspirovat na vědecký výzkum.

V dalším textu se pokusíme o uspořádání postupů empirických výzkumů hodnot, především s akcentem na přijaté a používané koncepty takového výzkumu a také na metodologické souvislosti konstrukce takových konceptů. Ostatně i končící kapitola může ke zpřesňování cest ke konceptům empirických sociologických výzkumů hodnot přispět.

Postupy sociologického výzkumu hodnot

2

2.1. Obecně o diferencích v přístupu k výzkumu hodnot

Když se rozhlížíme po dostupných výzkumech hodnot, můžeme postupně formulovat třídící kritéria takových výzkumů. Pokusíme se o jejich shrnutí.

Základy tohoto shrnutí vycházejí jednak z obvyklých třídění výzkumů (tak, jak je nacházíme v různých výkladech přípravy a realizace sociologických šetření – u nás nejobvyklejším pramenem je učebnice M. Dismana /1993/, texty H. Jeřábka, J. Buriánka, A. Suryňka s R. Komárkovou a E. Kašparovou /2001/, novější publikace J. Hendla a další), jednak z postupného shromažďování a porovnávání výzkumů hodnot v naší i zahraniční provenienci, které autor tohoto textu provádí už víc než 10 let. Jde samozřejmě o konvenci. Její podoba může být předmětem sporů. Nicméně pro lepší orientaci v této velmi složité tematice je zřejmě užitečné o uspořádanost možností přístupů k výzkumu hodnot usilovat.

Přístupy k poznávání (výzkumu a následně i porovnávání) hodnot jsou odlišné z mnoha hledisek.

Obecně jde o rozdíly:

- podle vědních disciplín, které se zabývají poznáváním a analýzou hodnot. Samozřejmě, že pro jednotlivé vědní disciplíny jsou příznačné určité obecně-metodologické postupy, které stojí v zárodcích výzkumů. Podstatné diference vyplývají z odlišností v samotných předmětech zájmu jednotlivých věd.
- podle filozofických přístupů: u zkoumání hodnot je skutečně zásadní, zda například sociologické šetření směřující k poznávání hodnotových struktur odvodíme o přístupu fenomenologického, nebo od přístupu, který je vlastní Schopenhauerovi (1994), nebo z konceptu Schelerova (1921, podle Dorotíkové, 1998) či novokantovců (např. Hartmanna, 2002).
- podle rovin vidění: může jít o roviny individuální (osobnostní), skupinové, pospolitostní, institucionální, ale také mikro, mezo či makrostrukturální, místní, regionální, národní (ve smyslu státní), nadnárodní (například civilizační) či globální, atd.
- podle času vidění: jde o hodnoty z hlediska jejich vzniku, utváření, přijímání, případně změn, ale také o hodnoty platné v daném času, hodnoty dlouhodobě zakotvené či krátkodobě pomíjivé hodnoty „vzedmutého okamžiku“, apod.

Přístupy ke zkoumání hodnot v sociologii je možné rozdělovat podle dalších kritérií (s tím, že obecná dělení z předchozího odstavce mohou sloužit jako první krok dalších specifikací), a to: *Podle principiálního přístupu k pojetí hodnot a pojetí jejich zkoumání:*

- přijetí hodnot jako něčeho, co je, ale neaspírujeme na hlubší poznání: stanovíme žebříček, stanovíme vlivy, přinejlepším možný vztahový rámec v konceptu určitého výzkumu;
- přijetí hodnot jako něčeho, co bez konkrétního zakotvení v konceptu či výzkumném diskurzu nemůžeme vymezit a tedy ani vlastně poznat. Čili – zkoumání hodnot jako předmět jasně a rozpoznatelně zasazený v konkrétním konceptu pojetí hodnot v pokud možno přesně vymezených omezeních a vztazích.

Podle pojetí výzkumu (s tím, že jádro určení vyplývá ze stanovení předmětu a cíle výzkumu, tudíž i z principiálního přístupu ke zkoumání hodnot):

- empirický, kvantitativní výzkum, s ambicí na zobecnění, s představou o uspořádanosti společnosti, o němž lze zjistit obecnější poznatky, které lze dokonce mezi společnostmi (například ohraničenými státními hranicemi) srovnávat. Kromě jiného jde o výzkum, který je schopen pracovat s indikátory hodnot jako s hromadnými znaky a který je opřen o možnost napomoci ve výkladu a pochopení hodnot ve společnosti či v její části i prostřednictvím právě tohoto přístupu.
- empirický, kvalitativní, s ambicí poznat hlubší souvislosti a vztahy, s přesvědčením, že tak hlubinný předmět výzkumu jakým jsou hodnoty

Z pojetí funkcí hodnot:

K tomuto třídění může napomoci text v předchozí kapitole. Samozřejmě, že dochází k překrývání funkcí hodnot, takže jde o zvažování cíle výzkumu a blízkosti k převažujícímu zaměření působení zkoumaných hodnot.

V této souvislosti je nezbytné připomenout, že velmi často je funkce hodnot vlastně nejen jedním z rozhodujících cílů výzkumu, ale také podstatnou součástí východisek konstrukce konceptu výzkumu hodnot. Nejmarkantněji je to znát při porovnávání různých konceptů hodnot – viz dále – z hlediska jejich zakotvenosti v určité kultuře. Toto zakotvení slouží často samo o sobě jako základní linie pro potvrzení či vyvrácení poznatků, vycházejících z výzkumu. Nebo – jinak řečeno – kulturní východiska koncipování výzkumu hodnot jsou zároveň základním měřítkem pro váhu, rozsah a podobu zjištěných poznatků o hodnotách v daných společnostech. Tato poznámka může být východiskem pro možná nejsilnější kritiku většiny konceptů empirického sociologického výzkumu hodnot. Tato kritika ale není cílem našeho textu.

Z pojetí hodnot jako sociálního procesu či trendu (průběhu, času, předávání):

- a. z hlediska průběhu (- zrod,- utváření,- setrvačnost,- změna, - odumírání...)
- b. z hlediska utváření nabídky (- zdroje, - nositelství, - aktéři, - mediátoři...)
- c. z hlediska kontinuity (-tradiční, zakořeněné v době, o níž jako o tradiční pojednáváme; - nové, navazující; - nové, nenavazující, změnové;)
- d. z hlediska zacílení (- posilující či oslabující otevřenost; - posilující či oslabující určité morální principy; - posilující či oslabující motivaci a výkonnost; - posilující či oslabující kvalitu života;)
- e. z hlediska přijímání a zabydlování ve společnosti (- přijímání či odmítání; - postupy usazování a proměn během interiorizace;)

X X X

Přístup k výzkumu (a poměřování) hodnot je odlišný mj. také podle metodických postupů vlastních různým vědním disciplínám a také paradigmátům v nich. Výzkum hodnot může být, jak jsme už viděli, předmětem zájmu filozofie a mnoha vědních disciplín. Nemůžeme aspirovat na shromáždění a posouzení postupů výzkumu hodnot v různých vědních disciplínách, které se jím zabývají. Selektace je dána především zaměřením tohoto textu. Pokusíme se zde proto především o prezentaci přístupů k poznávání a tedy i „měření“ hodnot jen a jen té části sociologického zkoumání, které je spojováno s využitím možností empirických sociologických šetření (někdy na pomezí s výzkumem sociálně – psychologickým.)

Je tomu tak také proto, že jde o jeden z mála postupů, které – pokud vím – umožňují komunikovat celý výzkumný proces hodnot: od teoretického východiska, přes empirické ověření a dokonce někdy i zpět k rozvoji teoretických poznatků. A také proto, jak už bylo řečeno, že se autor tohoto textu snaží porozumět právě jim a pracuje s nimi řadu let.

Toto vymezení znamená pouze to, že takto sdělujeme a vymezujeme prostor, v němž o hodnotách pojednáváme. Vůbec to neznámá, že jde o postupy, které jsou jediné, výlučné a vyčerpávající. Jde však o postupy, které mohou jednak vypovídat prostřednictvím poměrně přísně vymezeného algoritmu o určité části života společnosti a jednak mohou sloužit jako užitečné východisko pro hlubší a strukturovanější poznávání hodnotových struktur ve společnosti. I když, jak konstatuje G. Hofstede (2000, str. 7 a n.), seznámení s dosavadními postupy zkoumání a „měření“ hodnot ukazuje, že svět lidských hodnot není jasněji vymezen a vlastně každý autor či autorka vytvářejí vlastní subjektivně laděný výběr z tohoto nejasně definovaného světa, dokonce s malým či žádným respektem k dalším autorům a bez hlubších analýz možných souvislostí. Z toho mj. vyplývá, že obsah validity měření hodnot a možnost jejich reprezentativní výpovědi o světě hodnot jsou nutně nízké.

Na druhé straně ale specifikace postupů zkoumání hodnot, jejich popis a aplikace, mohou přinést opakovaně ověřované poznatky, které mohou sloužit k rozvoji samotných výchozích konceptů a teoretických východisek. Protože mají za sebou určitou kognitivní výstavbu. Jsou ověřitelné, opakovatelné, kontrolovatelné a tudíž, použijeme-li Popperovo symbolické vymezení, vědecké.

Textů o poznávání a měření hodnot je v sociologické literatuře mnoho. Někdy jde jen o část zkoumání nějakého jiného předmětu výzkumu a hodnoty tu představují jen jakýsi doplněk. Bez toho, že by byl samostatně koncipován ucelenější koncept zkoumání, včetně teoretických východisek.

Z uvedeného návrhu třídění přístupů k výzkumu hodnot (s tím, že jde především o výzkumy sociologické, s empirickým kvantitativně založeným zkoumáním) se zde budeme věnovat především tomu prvnímu. Čili:

členění postupů výzkumu hodnot v sociologických empirických výzkumech s pojetím hodnot jako hromadných jevů, a to:

- a. na základě volby bez zakotvení v konceptu výzkumu hodnot
- b. na základě nejvýznamnějších existujících konceptů výzkumu
- c. na základě pokusu o formalizaci hodnot jako východiska pro koncept hodnot na odlišném základě.

Pokusíme se především o prezentaci takových postupů sociologického zkoumání hodnot, u kterých nechybí teoretické a konceptuální zasazení, tedy zaměření odpovídajícímu odstavci b. v předchozím členění.

Znamená to, že se pokusím shrnout základní teoretická východiska takových konceptů výzkumu hodnot (tj. návaznosti na určité pojetí hodnot) a další kroky, které ústí v pokusy o:

- koncipování základního vztahového rámce pojetí hodnot,
- operacionalizaci tohoto vztahového rámce, s více či méně explicitě formulovanými omezeními, tedy i hranicemi takové operacionalizace ve vztahu k referenčnímu rámci,
- téměř vždy s koncipováním nástrojů, které nabízí metodologii práce při sběru dat
- často až k postupům zpracování získávaných dat.

V posledních cca třiceti letech jsou tyto postupy často spojeny s jejich empirickým naplňováním a ověřováním v řadě zemí a kultur. Právě za pomoci rozsáhlých empirických sociologických šetření. Nežádka opakovaných a tedy v mnoha směrech kompatibilních. Často jsou výsledky jednotlivých etap těchto empirických výzkumů zdrojem rozvoje teorie a samotných konceptů výzkumu.

Na počátku budeme prezentovat i několik příkladů postupů, které neobsahují všechny uvedené kroky, ale jejich používání je vlastně nejčastější. Jde o zkoumání hodnot vlastně „ad hoc“.

2.2. Příklady přístupů ke zkoumání hodnot vlastně „ad hoc“

Vlastně nejčastější použití v sociologickém výzkumu hodnot představují výzkumy bez podložení soustavným konceptuálním východiskem pojetí hodnot. Předpokládá se v nich, že hodnoty existují, a že v rámci daného času (stavu vývoje společnosti a kultury) je věcí odborníků, aby nabídli respondentům sestavu pojmů, žebříčků, dichotomií či jinak uspořádaných výroků, o nichž jsou odborníci přesvědčeni, že vystihují současnou strukturu hodnot vyskytujících se ve společnosti. Zřejmě je tu také zamlčený předpoklad, že stejně jde o tak složitou tematiku, že její specifikace v určitém konceptu je vlastně marná. A také další předpoklad, že tak jak tak vzejde z výzkumu natolik zajímavý výsledek, že zaujme jak laickou, tak i možná odbornou veřejnost.

Uvedeme několik příkladů takového přístupu. Nejde samozřejmě o vyčerpávající analýzu, ale pokus o naznačení významných tendencí.

První příklad se týká *výzkumů realizovaných P. Sakem* (publikováno 2000 a 2004).

Petr Sak použil v těchto výzkumech několik postupů sociologického empirického výzkumu hodnot, ale ani u jednoho není uvedeno zakotvení v nějakém konceptu, ba ani nejsou uvedeny souvislosti přístupu, který autor zvolil. A přitom jde o přístup, který sám o sobě není nezajímavý. Autor zkoumá hodnoty z hlediska váhy a pořadí (mluví o hierarchii hodnot), dále z hlediska hodnotových orientací (tento pojem používá v dvojím významu – jednak jako obecné označení zkoumání hodnot, jednak jako určitou diferenciaci v zaměření hodnot, která vzešla z faktorové analýzy pojmů nabídnutých pro žebříček hodnot. Konečně třetí pohled se opírá o vyjádření hodnot v párových výrocích, kdy se respondent vyjadřoval k hodnotové složce dvou fenoménů – relativně protikladných – současně. Ale ani tady není jasné zakotvení výběru dichotomií a je sporné i to, zda vskutku o dichotomie jde. Důležité je, že autor měl možnost zkoumat tyto dimenze hodnotových struktur v dlouhém období, konkrétně v letech 1993, 1997, 2000 a 2002. To je velmi cenné a zároveň vlastně smutné – takovou možnost autor využil způsobem, který vlastně nelze interpretovat v nějakých pozoruhodných souvislostech, protože aspiruje jen na v podstatě nahodilé pojetí hodnot a nezasazuje je do žádného teoretického konceptu, nepracuje s diskursem jako s nezbytnou podmínkou každého empirického sociologického šetření.

Prezentace typů těchto indikátorů ukáže specifikaci uvedeného postupu.

Tak pro hodnotové žebříčky nabídl P. Sak respondentům (šlo vesměs o mladé lidi, protože šlo o výzkumy mládeže) celkem 23 hodnot v tomto znění:

- zdraví
- mír, život bez válek
- láska
- životní partner
- přátelství
- rodina a děti
- zdravé životní prostředí
- svoboda
- pravda, poznání
- zajímavá práce
- demokracie
- plat, další příjmy
- rozvoj vlastní osobnosti
- úspěšnost v zaměstnání
- vzdělání
- být užitečný druhým lidem
- uspokojování svých zájmů, koníčků
- majetek
- společenská prestiž
- soukromé podnikání
- veřejně prospěšná činnost
- politická angažovanost
- Bůh

Respondenti měli k dispozici 5 stupňů ocenění, kde 1 = nejmenší význam a naopak 5 = největší význam.

Vyjádření k těmto hodnotám zpracoval autor za pomoci faktorové analýzy a z toho vzešla konstrukce typů hodnotových orientací mládeže v ČR.

Konkrétní příklad (z roku 2002) ukazuje na toto rozložení typů hodnotových orientací:

1. egoisticko – materialistické hodnotové orientace (majetek, plat, společenská prestiž, soukromé podnikání...)
2. profesně – rozvojové hodnotové orientace (vzdělání, rozvoj osobnosti, zajímavá práce..)
3. reprodukční hodnotové orientace (životní partner, rodina, děti, láska)
4. globální hodnotové orientace (životní prostředí, mír...)
5. liberální hodnotové orientace (svoboda, demokracie, soukromé podnikání..)
6. sociální hodnotové orientace (veřejně prospěšné práce, politická angažovanost, společenská prestiž, být užitečný druhým lidem)
7. hédonistické hodnotové orientace (koníčky a zájmy, přátelství...)

Pokus o shrnující pohled je cenný. Především proto, že dává možnost pro zjednodušený přístup k analýze hodnotových žebříčků. Minimálně proto, že nabídka 23 hodnot s požadavkem na jejich ocenění v celku tedy i ve vzájemných souvislostech – je pro respondenty tak obtížný úkol, že jeho řešení musí vést k zjednodušením – věcným i metodickým, tedy i k zpochybnění validity a reliability zjištěných skutečností. Prostá zkušenost z předvýzkumu by řešitele dovedla k nezbytnosti redukce nabídky 23 hodnot. Nicméně autor výsledků faktorové analýzy v dalším šetření nevyužil.

Faktorová analýza zároveň ukázala na cezury a prázdná místa, případně na duplicity či multiplicity v nabízených hodnotách. To je ale atribut každého „ad hoc“ zkoumání hodnot.

V druhém kroku odpovídali dotazovaní na otázku týkající se párových hodnot. Respondent se vyjadřoval k hodnotové složce dvou fenoménů – relativně protikladných - současně, oba názory jsou vyjádřeny na jedné škále od jedné do pěti, přičemž jedna znamenalo souhlas s prvním fenoménem a pět souhlas s druhým. Stupně 2 a 4 představovaly méně vyhraněnou variantu názorů a stupeň 3 znamenal středovou pozici (stejný význam hodnot). Metodika párových hodnot byla vytvořena v roce 1993 Petrem Sakem a jím opakovaně aplikována. Autorova interpretace se omezuje jen na jednotlivé párové hodnoty a komentáře k výsledkům (což jsou v daném případě průměry). Další jejich využití se v textu nevyskytuje.

Konkrétně šlo o následující dichotomie:

Tabulka č. 1: Dichotomie pro charakteristiku hodnotových preferencí ve výzkumech P. Saka

Stupně hodnocení (1 , 2 shoda s prvním výrokem; 4, 5 shoda s druhým výrokem)				
1	2	3	4	5
Ekonomická prosperita		Ochrana život. prostředí		
Odpovědnost pouze sám za sebe		Odpovědnost za jiné lidi		
Řízení ekonom. tržními mechanismy		Regulace ekonomiky a společnosti státem		
Majetek, materiální hodnoty		Kvalita prožívaného života		
Bezpečnost lidí		Volný prostor pro jednání lidí		
Užít si život		Poznání sebe sama, rozvoj vlastního já		
Dávat druhým lidem		Získávat od druhých		
Duchovní život člověka		Smyslové prožitky		
Emancipace žen		Tradiční postavení žen		
Právo žen rozhodovat o těhotenství		Zákaz interrupce		
Drogy souvisí s moderní společností		Drogy ohrožují společnost		
Myšlenky, ideje, informace		Majetek, peníze, kapitál		
Seberealizace, rozvoj osobnosti		Sociální a ekonom. jistoty		
Transcendentní dimenze života		Každodenní smyslový život		
Mezilidské vztahy		Kariéra, úspěšnost, podnikání		
Individuální duchovní aktivity		Náboženské obřady a rituály		

Vyjít z dichotomie je pro zkoumání hodnotových struktur jistě užitečné. Polarizace hodnot je dobrým zdrojem poznatků a napomáhá možností vytváření typů.

Problém je,

1. zda skutečně jde o dichotomie
2. zda jde o dichotomie, které jsou úplné, a to
3. v jaké dimenzi náhledu na hodnotové struktury.

Ze všech těchto hledisek vyplývá, že uvedená dichotomie je nevyjasněná. I tady se ukazuje, že bez výchozího konceptu nelze pracovat při výzkumu hodnot s žádným – tedy i velmi užitečným – nástrojem, aniž bychom se dopustili zásadních chyb. (V tomto případě jsou chyby evidentní, především v úrovni náhledu: bezpečnost proti drogám, a to proti mezilidským vztahům a to zase proti individuálním duchovním aktivitám... Zároveň jsou tu zřetelné chyby v koncipování dichotomií. Příklad snad nejmarkantnější: myšlenky, ideje a informace jako protipól peněz, majetku a kapitálu. A to vše v informační společnosti...) Především ale platí, že bez výchozího diskurzu nelze dichotomie ani formulovat a přirozeně, že je pak nelze vlastně

ani intepretovat. Práce je zajímavá. Ale do jaké míry a o čem vypovídá, není jasné. Určitě z ní nelze usuzovat na podobu hodnotových struktur. Protože není jasné, co se těmito hodnotovými strukturami myslí, není ani jasné, co se pod jejich vlajkou zkoumá.

Druhý příklad je z *práce Michaela D. Quesnella*. (2002) Jeho kniha „Co si myslíme, čemu věříme a kdo jsme“ je vlastně celá věnovaná hodnotovým strukturám, byť to není explicitě vyjádřeno. Jeho výzkum proběhl zřejmě v roce 2000. Počet respondentů - 3583 (posláno celkem 5432 dotazníků do 58 škol). Šlo výzkum žáků 8. a 9. tříd. Quesnell uvádí, že jde o výzkum dospívajících.

Autor koncipuje názory na základní oblasti hodnot v následujícím členění: škola, práce a zaměstnání, prostředí, církev a společnost, globální a sociální problémy, politika a vztah k menšinám a cizincům, také vztah k rodině a rodičům, k přátelům, sebehodnocení, morálka, strachy a obavy, sexuální morálka, drogy a nadpřirozené úkazy. Každou z uvedených oblastí třídí podle věku, pohlaví, velikosti obce, postojů ke společenským změnám, víry v Boha a temperamentních vlastností dotazovaných.

Při výzkumu jsou použity pro jednotlivé oblasti baterie, které vyjadřují představu autora o složení variant postojů dotazovaných dospívajících. Uvedeme jako příklad strukturu nabídek pro morálku. Dotazovaní měli možnost s daným výrokiem vyjádřit buďto souhlas, nebo nesouhlas, nebo nerozhodný, nejistý postoj.

Tabulka č. 2: Baterie výroků vyjadřujících varianty hodnocení morálky ve výzkumu M.D. Quesnella

Každá válka je špatná
Policie dělá svou práci dobře.
Není nic špatného na tom, když si alkohol kupují lidé mladší než 18 let.
Několikrát v životě jsem lidi využil/a.
Není nic špatného na tom, když lidé malují graffiti, kdekoliv se jim líbí.
Není nic špatného na tom, když člověk cestuje bez platné jízdenky.
Není nic špatného, když si cigarety kupují lidé mladší 16 let.
Není nic špatného na lhaní.
Na záškoláctví není nic špatného.
Není nic špatného na podvádění.
Na krádežích v obchodě není nic špatného.
Není nic špatného na kradení.

Baterie kombinuje obecná vyjádření s normami a s konkrétními skutečnostmi ze života pozdních pubescentů. Interpretace je přímá – je konstatováno pořadí a případný rozdíl podle zmíněných hledisek. Prvoplánový výklad vychází z představy, že uvedené výroky jsou srovnatelné? Nebo, že jejich prvoplánová podoba je pro jejich pochopení postačující? To se z textu nedovíme. Nejen u této části výzkumu, ale obecně.

Quesnell nevychází explicitě z žádného konceptu. Odvolává se sice na podobné výzkumy jinde a především na obecné charakteristiky dospívání v pracích Eriksona a dalších, ale spojení mezi koncepty zmíněných zahraničních výzkumů či pokus o „cestu“ od teoretického východiska k operacionalizaci v knize nenajdeme.

Prezentujeme tu poměrně podrobně strukturu Quesnellova přístupu, protože jde o přístup častý. Zvláště při výzkumech na pomezí sociální psychologie, sociologie a pedagogiky. Vý-

sledky jsou zajímavé. Když se s nimi například hloubavý pedagog setká, může je předložit svým žákům a vyvolat velmi cenné diskuse. Ale nemůže zaručit – ani on, ani autor výzkumu – že jde o výpovědi o dané skutečnosti, protože jde vlastně jen a jen o zrcadlení nahodilých obrázků na hladině skutečnosti.

Ve výčtu podobných výzkumů hodnot bychom mohli pokračovat. Podobným postupem zkoumá hodnoty řada autorů a to i mezi respektovanými výzkumníky v české sociologické obci.

Zmíníme se už jen o jednom příkladu, který je podobný a přesto jiný. Totiž o *dlouhodobém zkoumání hodnotových preferencí Institutem pro výzkum veřejného mínění* v Praze. (Dnes CVVM.)

Pod řízením B. Jungmanna založil IVVM výzkum hodnotových preferencí české populace, s využitím pravidelných (ročních) šetření. Baterie vznikla na základě dlouhodobé diskuse několika odborníků a snažila se pokrýt co nejúplněji a v metodologicky co nejkonzistentnější podobě strukturu hodnot příznačných pro stav společnosti v ČR (nejprve v celém Československu). Pracovali se základní Rokeachovou dichotomií hodnot (tedy: s dělením na cílové a instrumentální hodnoty) a především s představou, že jednou z funkcí IVVM je dlouhodobě ověřovat nosnost používaných kritérií a „měřítek“ výzkumu, včetně výzkum tak složité tematiky, jakou jsou hodnotové struktury ve společnosti. Ovšem s vědomím, že právě bez znalostí podob, dynamiky a rozrůzněnosti či shody hodnot se v poznávání společnosti neobejdeme. Zvláště v období velkých společenských změn.

Vznikla baterie nejprve 32 (po několika letech doplněna na 33) výroků, vůči nimž zaujímali respondenti stanovisko na čtyřstupňové škále. (1= zcela nedůležité; 4 = nejvíce důležité)

Prezentujeme tuto obří baterii včetně základních výsledků. I proto, že toto dlouhodobé šetření přináší řadu poznatků, které vypovídají o relevantních trendech v české společnosti devadesátých let dvacátého století.

Tabulka č. 3: Žebříček hodnotových orientací podle IVVM (1990 až 1999) – průměry ze čtyřstupňové škály, kde 4 = nejvíce důležité; 1 = zcela nedůležité.

Poř.	hodnotové orientace	Rok 1990 až 1999								
		90	91	92	93	94	95	96	97	99
1.	Žít ve spokojené rodině	3,85	3,84	3,82	3,85	3,83	3,84	3,83	3,85	3,83
2.	Pomáhat především své rodině a přátelům	3,65	3,30	3,61	3,68	3,64	3,66	3,62	3,65	3,68
3.	Mít přátele, se kterými si dobře rozumím	3,64	3,61	3,55	3,63	3,65	3,62	3,61	3,63	3,59
4.	Žít podle svého přesvědčení	3,62	3,58	3,56	3,56	3,54	3,48	3,55	3,49	3,54
5.	Žít ve zdravém životním prostředí	3,81	3,73	3,61	3,68	3,64	3,69	3,56	3,63	3,53
6.	Žít zdravě, starat se o své zdraví	3,69	3,60	3,55	3,58	3,54	3,59	3,58	3,53	3,51
7.	Žít v hezkém prostředí	3,66	3,50	3,48	3,58	3,54	3,55	3,52	3,50	3,46
8.	Mít zajímavou práci, která by mě bavila	3,55	3,42	3,42	3,39	3,35	3,43	3,27	3,55	3,25
9.	Mít práci, která má smysl, je užitečná	3,54	3,44	3,37	3,35	3,28	3,40	3,20	3,26	3,23
10.	Mít nerušené soukromí	3,29	3,20	3,13	3,21	3,13	3,20	3,18	3,16	3,15
11.	Pracovat v kolektivu sympatických lidí	3,40	3,28	3,17	3,22	3,14	3,24	3,14	3,08	3,05
12.	Být mezi lidmi oblíbený	3,13	3,06	3,02	3,08	3,16	3,09	3,12	3,01	3,03
13.	Pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje	3,29	3,20	3,09	3,06	3,08	3,13	3,01	3,04	3,02
14.	Vydělávat hodně peněz	3,18	3,02	3,07	3,12	3,09	3,10	3,05	3,01	3,02
15.	Žít příjemně, užívat si	2,85	2,75	2,76	2,82	2,90	2,82	2,90	2,81	2,90
16.	Být dobře informován o dění u nás i ve světě	3,22	3,05	2,84	2,82	2,79	2,94	2,82	2,86	2,89
17.	Podávat perfektní pracovní výkon	3,21	3,13	3,12	3,07	2,96	3,10	2,91	2,98	2,88
18.	Mít všestranné vědomosti, přehled o kultuře, vědě, technice, politice	2,98	2,80	2,81	2,80	2,81	2,84	2,93	2,85	2,87
19.	Mít čas hlavně na své koníčky, zájmy	2,81	2,72	2,77	2,79	2,85	2,79	2,88	2,88	2,86
20.	Mít užitečné přátele	2,93	2,90	2,81	2,89	2,90	2,89	2,88	2,80	2,81
21.	Pomáhat především těm, kteří pomoc ocení	2,79	2,74	2,61	2,74	2,68	2,71	2,70	2,64	2,63
22.	Podílet se na ochraně přírody					2,70	2,67	2,68	2,63	2,60
23.	Žít zajímavý, vzrušující život	2,61	2,46	2,51	2,51	2,59	2,54	2,63	2,51	2,58
24.	Mít jakoukoliv práci, jen abych byl zaměstnán	2,79	2,76	2,52	2,61	2,46	2,63	2,42	2,39	2,56
25.	Podílet se na zlepšování života v obci	2,88	2,76	2,60	2,46	2,60	2,66	2,51	2,55	2,54
26.	Pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti	2,94	2,83	2,64	2,42	2,62	2,69	2,53	2,43	2,49
27.	Mít práci umožňující zkoušet nové věci	2,71	2,64	2,61	2,57	2,55	2,62	2,53	2,49	2,47
28.	Mít hezké věci, které nemá každý	2,27	2,08	2,18	2,27	2,30	2,19	2,32	2,09	2,13
29.	Dosáhnout významného postavení ve společnosti	2,23	2,15	2,11	2,14	2,21	2,15	2,30	2,08	2,11
30.	Mít vlastní firmu, kde mohu být vlastním pánem	2,02	2,07	2,00	1,95	2,10	2,03	2,02	1,95	1,96
31.	Žít podle náboženských zásad	2,05	1,93	2,01	1,92	1,91	1,96	1,94	1,87	1,96
32.	Mít práci, která umožňuje řídit jiné lidi	2,05	1,98	1,97	2,01	2,01	2,00	2,08	1,87	1,88
33.	Prosazovat politiku své strany, hnutí	2,05	1,97	1,75	1,65	1,87	1,86	1,83	1,82	1,76

Na první pohled je základním problémem takové baterie její rozměr: respondenti těžko mohou zvládnout tak složité rozhodování a posuzování, aniž by se unavili a dospěli k tomu, že to „nějak“ vyplní. Při dlouhodobějším srovnávání se ale do jisté míry dá předpokládat, že míra únavy respondentů bude rovnoměrně rozdělená mezi indikátory. (Avšak, jak dodává kolega R. Tichý⁴ - a má pravdu – když nedošlo k rotování indikátorů, tak lze předpokládat, že vždy rostla únava a neochota respondentů odpovídat přesně a pravdivě podle umístění indikátorů, tedy od počátečních k posledním indikátorům baterie.)

Důležité je, že se prostřednictvím faktorové analýzy ukázalo, že je poměrně stálé rozdělení nabízených hodnotových preferencí do několika skupin. Konkrétně

- hodnot spojených s rodinou
- hodnot spojených s prací a zaměstnáním
- hodnot spojených s nejbližším sociálním okolím (přátelé, známí)
- hodnot spojených s volným časem
- hodnot spojených se spoluprací a pomoci jiným lidem

⁴ Sdělení nad textem při diskusi v CESES.

- hodnot spojených s náboženskostí
- hodnot spojených s participací na veřejných záležitostech (občanských hodnot)

A tyto oblasti, že je možné propojovat různými hodnotovými orientacemi. Zaměřenými například na individualistické či kolektivistické přístupy, na přístupy hédonistické či naopak altruistické, na přístupy opřené o náboženství či sekulární hodnoty, na přístupy vycházející z otevřenosti či uzavřenosti vůči odlišnému (cizímu, jinému), apod.

V tomto smyslu toto šetření velmi přispělo ke koncipování ucelenější metodiky zkoumání hodnotových struktur.

Má však i pozoruhodné výpovědi o naší společnosti. Protože jsou výsledky tohoto výzkumu skoro zapomenuty, uvedeme některá shrnující zjištění.

Ukazuje se především, že i u nás bude zřejmě platná jedna Inglehartova hypotéza, totiž opření hodnot o socializační vývoj a s tím spojená vysoká rezistence přijatých hodnotových struktur. I když existují rozpoznatelné změny. A vzhledem k tomu, že uvedená hypotéza zřejmě platí, jsou právě i nevelké změny podstatné. Konkrétně:

- ze všech sledovaných 33 hodnotových orientací jen u tří došlo ve sledovaném k nárůstu průměru mezi počátečním a koncovým rokem sledovaného období, zbývající srovnatelné hodnoty měly v koncovém roce analýzy nižší váhu a nižší postavení na hodnotovém žebříčku. Nejde vlastně o projev poklesu „hodnoty hodnot“ vůbec v naší společnosti v posledním desetiletí dvacátého století?
- Za této situace ovšem roste význam těch ze sledovaných hodnot, které nevykazují shodný klesající trend. Jsou tři: „Žít příjemně, užívat si“, „Mít čas hlavně na své koníčky, zájmy“ a konečně „Pomáhat především své rodině a svým přátelům“.
- Příznačné jsou naopak hodnotové orientace s nejhlubším poklesem významu za desetiletí devadesátých let v České republice. Šlo hlavně o pokles těchto hodnotových orientací:

„Pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti“, „Pracovat v kolektivu sympatických lidí“, „Být dobře informován o dění u nás i ve světě“, „Podávat perfektní pracovní výkon“, „Mít práci, která má smysl, je užitečná“, „Prosazovat politiku své strany, hnutí“, „Žít ve zdravém životním prostředí“, „Mít zajímavou práci, která by mě bavila“, „Pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje“, „Mít práci, která umožňuje zkoušet nové věci“, „Žít v hezkém prostředí“.

Zobecnění uvedených poznatků může být zdrojem počátku obecných zjištění o vývoji hodnotových orientací v naší zemi po roce 1990:

- pokles významu hodnotových orientací vůbec (pokles váhy otázek po kvalitě, obsahu či smyslu života?);
- růst váhy jediných hodnotových orientací, a to hédonistických, individualisticky až sobecky zaměřených;
- radikální pokles váhy především hodnotových orientací spojených s podílením se na veřejném životě, rozvoji demokracie, čili hodnotových orientací příznačných pro občanské ctnosti a angažovanost;
- radikální pokles váhy hodnotových orientací spojených s prací a jejím místem v tvorbě obsahu života;
- značný pokles váhy altruisticky zaměřených hodnotových orientací, hodnotových orientací spojených se solidaritou.

Na tyto otázky nelze samozřejmě z uvedených dat odpovědět. (A ani ne z navazujících šetření: podobné baterie byly předloženy respondentům i v roce 2004 a 2006. Nešlo však o metodicky zcela shodná šetření, proto jejich výsledky tady neuvádíme.) To, že tato šetření mohou k položení i takových otázek sloužit, je pro další výzkum velmi užitečné.

Z hlediska postupu sociologických empirických výzkumů hodnotových struktur z příkladů vlastně „ad hoc“ tvořených přístupů k tomu výzkumu vyplývá několik obecných metodických poznatků:

1. Bez zřetelně formulovaného a ověřeného konceptu zkoumání hodnot není dost dobře možné dospět k identifikovatelným a zařaditelným poznatkům o stavu a vývoji hodnotových struktur, především nelze založit věcnou interpretaci získaných výsledků výzkumu.
2. Zkoumání hodnotových struktur není dost dobře možné prostřednictvím jednoho indikátoru, protože jeho rozsah je takový, že znemožňuje respondentům kvalifikovaně odpovídat. Součástí konceptu zkoumání hodnotových struktur tak musí být i struktura výzkumu do vzájemně propojených a navazujících seskupení indikátorů tak, aby bylo možné i aby respondenti mohli odpovídat, i zpracovávat získané poznatky ve vzájemných (hypotézami daných) souvislostech a návaznostech. Nejde tedy jen o strukturu obsahovou, ale také o strukturu metodickou, která je pro empirický sociologický kvantitativní výzkum hodnot nezbytná.

2.3. Konceptuální přístupy k empirickému výzkumu hodnot

2.3.1. Podmínky práce s konceptuálním vymezením při výzkumu hodnot

G. Hofstede (op.cit 2001) uvádí jako první nezbytnou podmínku pro to, aby bylo možné pracovat s určitým konceptem výzkumu a měření hodnot, to, z jaké klasifikace hodnot autoři vycházejí. Odkazujeme v této souvislosti na text předchozí kapitoly, kde je pokus o utřídění obecných možností pro pojetí hodnot, které někdy naznačují i klasifikace. Nicméně je potřeba doplnit několik autorů, protože se nepokoušeli o obecné vymezení, ale o sociologickou klasifikaci předcházející případnému empirickému výzkumu. Vycházíme zde ze shrnujících textů Rabušice (2001) a G. Hofstede (op. cit. 2001). Podstatné je, že G. Hofstede ve svém přehledu důsledně vychází z kulturního zakotvení jednotlivých autorů.⁵

Ukázalo se, že pokusy o klasifikace hodnot je poměrně hodně a východisek pro ně rovněž.

Pověstné a hodně užívané je rozdělení, které prvně použil Rokeach (1972, str. 160). Ten pro USA použil rozlišení na hodnoty „terminální“ (v tom smyslu, že se vztahují ke koncové podobě, nebo k cílové funkci daného postupu, aktivity, reagování, ale i působnosti skupiny a společnosti; dále používáme pojem „cílové“) a „instrumentální“ (vztahující se ke způsobům, jak těchto cílových hodnot dosáhnout).

Levitin (1973, podle Hofstede op.cit.) – a Hofstede, který tuto část přehledu uvádí, zdůrazňuje znovu kulturní zakotvenost hodnot, když připomíná, že i v tomto případě šlo o klasifikaci hodnot pro Spojené státy - rozlišil hodnoty na účelové (s ultimativním významem a vztahem ke konci, snad by se dalo hovořit o hodnotách kritériálních), etické (vyjadřující podobu dobra či zla), estetické (týkající se krásy či naopak ošklivosti, hnusu), intelektuální (tady jde o hodnoty pohybující se v proporcii od pravdy k falši, lži) a hodnoty ekonomické.

Sám Hofstede (str. 8. op. cit.) říká, že přehlednutím literatury v USA našel v podstatě tři typy hodnot. Jde o hodnoty, které se rekrutují ze vztahů a zároveň spoluurčují vztahy s

- jinými lidmi
- věcmi (naším ne – lidským prostředím)
- naším vlastním vnitřním já a Bohem.

⁵ Příznačné je, že ve své stěžejní publikaci z níž zde čerpáme /Hofstede G., 2001, *Cultures Consequences.*/ v závěru uvádí „zdroje vlastních hodnotových orientací“.

Eysenck (1953, 1954, opět podle Hofstede, 2001) ve Velké Británii hledal politické postoje, které nazýval hodnotami a není důvod, jak zdůrazňuje Hofstede, aby o nich nebyla řeč jako o hodnotách. Šlo o zkoumání hodnot Britů, Američanů, Švédů a Němců, a to zahrátovaných do dvou zásadních dichotomií: radikalismus versus konzervatismus (zahrnující mimo jiné egalitarismus) a druhá dichotomie mezi „přísnou a podvědomou“ /tough-mindedness/ orientací proti „vlídné a rozvolněné a podvědomé“ orientaci /tender – mindedness/ (zahrnující agresí a intolanci vůči dvojznačnosti)⁶. Eysenck je vztahoval k volebnímu chování. Konstrukce hodnotových klasifikací je dobře patrná z prezentace některých vyhocených aplikací. Tak komunisté byly tough-minded radikálové, fašisté byli tough-minded konzervativci, britští konzervativci byli tender-minded konzervativci a socialisté byli tender-minded radikálové.

Rokeach později (1975, str. 65 a n.) prezentoval podobné dvoudimenzionální klasifikace systému politických hodnot založených na obsahové analýze textů o čtyřech podobách typů politiků. Základní dichotomie byla mezi rovností a svobodou. Tak Lenin měl vysoké hodnocení rovnosti a nízké svobody, Hitler se pohyboval na nízkých stupíncích u obou (jak u svobody, tak u rovnosti), Barry Galdwater (svého času symbol konzervativní Ameriky) měl podle tohoto klasifikování hodnoty odpovídající nízké váze rovnosti a vysoké svobodě. Konečně liberálové podle amerického vidění (v Evropě bychom spíše řekli sociální liberálové, nebo dokonce socialisté) měli vysokou lokalizaci na žebříčcích jak svobody, tak rovnosti.

Bales a Couch (1969, podle Hofstede 2001) ve Spojených státech shromáždili 900 různých formulací hodnot využitých v různých nástrojích, v teoretické literatuře. Podrobili je diskusím ve skupinách, kterých se zúčastnilo na 500 amerických studentů vysokých škol. Účastníci těchto diskusí nakonec – jak vyplynulo z obsahové analýzy - zúžili svá vyjádření do čtyř statisticky významných trsů (clusters): autorita, sebeomezování, rovnost a individualismus.

Hofstede také cituje Museka (1993), který ve Slovinsku předložil 200 studentů seznam 54 hodnot a pokoušel se prostřednictvím jejich vyjádření o shrnující pohled. Výsledkem byla klasifikace rovněž ve čtyřech kategoriích, a to: hédonistická (potěšení – pleasure), potence (dosažení, úspěch – achievement), morálka (povinnosti – duties), plnění /fulfillment/ (sebeuskutečnění – self-actualization). První dvě charakterizoval jako Dionýzovské, druhé dvě jako Apolonovské hodnoty.

Jistě bychom našli náznaky klasifikace hodnot i ve starší literatuře. Upozornění na Parsonse je v této souvislosti velmi významné. Především je to proslulá Parsonsova (Parsons, Shils, 1951) multidimenzionální klasifikace, podle níž jsou všechny lidské aktivity podmiňovány směsicí pěti „vzorců proměnných“ (pattern variables). Ty jsou chápány jako zdroje výběru mezi páry alternativ (vlastně může jít také o dichotomie hodnotových orientací), a to mezi:

- afektivitou (potřebou spokojenosti) versus afektivní neutralitou (brzdící impulzy)
- orientací na sebe nebo na kolektiv
- univerzalizmem versus partikularizmem
- askripcí (připsanými charakteristikami) nebo výkonem (znaky určovanými výkonem)
- specifičností či naopak spojováním (diffuseness).

Toto jsou také podle Parsonse zdroje pro charakteristiky národů a kultur.

Rabušic (2001) připomíná zvláště M. Webera a jeho koncept chápající (hodnotově zakotvené) sociologie. Kdy vlastně každá klasifikace a kategorizace v sobě nese klasifikaci hodnotovou.

Ostatně vůbec poukazy na základní sociologická paradigmata jsou tu na místě. Už proto, že vytvářejí rozhodující východisko pro uchopení sociálního jako takového. A to je možné vlastně vždy využít jako východisko pro pochopení hodnotové dimenze společnosti. A ovšem i rozdílů

⁶ Překlad L. P.

ve vidění takových chápání. Problém interpretací tady zatím ponecháváme stranou, neznamená to však, že s ním nepočítáme.

2.3.2. Model D.O.S.A.⁷

Tento přístup byl vyvinut v Sociologickém ústavu AV na konci šedesátých let dvacátého století. Šlo o pozoruhodný pokus, který však mohl být naplněn jen velmi parciálně. I v této souvislosti je nutné vyjádřit smutek nad touto nevyužitou příležitostí: normalizace vskutku nepřála věcným přístupům ke zkoumání společenských témat. Nota bene, když šlo o tak třaskavé téma, jakým jsou hodnoty. Je to opravdu škoda, protože tento přístup byl dřív než například postupy založené Inglehartem.

Tým Sociologického ústavu AV – kromě autorů citovaného článku zahrnul ještě M. Kalába, E. Bakaláře, D. Holdu, J. Šiklovou, A. Vodákovou a Š. Značkovskou – přistoupil k výzkumu hodnot jako k součásti výzkumu společnosti, především životního stylu. I pojetí životního stylu zřetelně vycházelo z tehdy velmi respektovaného systémového přístupu, rozvedeného do strukturálně – funkcionalistické podoby, především inspirované T. Parsonsem (při hledání prostoru v historicko-materialistických jeskyních tak, aby bylo možné takový výzkum vůbec založit). Autoři vycházejí z přesvědčení, že „hodnotící soudy lidí a jejich fixace v určitý systém hodnot tvoří totiž jednu z podstatných proměnných teoretického modelu činnosti a životního stylu“.

Hodnocení se v sociálním kontextu stává „nadosobně platnou zkušeností, proměňuje se v symbolické vzory tvořící základní prvky kulturního systému“. Tím se hodnocení stává nejen výsledkem kognitivních a motivačních procesů osobnosti, ale i norem určitého obvyklého – uznaného a v tomto směru sociálně žádoucího – chování, tedy i výsledkem působení institucí. Jde tudíž o pokračování ve výsledcích působení dříve vytvářených a přijatých hodnot. To vše vůči určité konkrétní situaci.

Autoři tak předpokládali, že hodnotové orientace jsou (Fišera, Vláčil 1970: 192 – 193)

- teoreticky významným a empiricky přístupným průsečíkem individuální motivace a institucionálního ovlivňování členů společnosti;
- zahrnují nejen jednotlivé hodnoty, obvykle vyjádřené jako přání dosáhnout určitého žádoucího cíle, ale též světonázorový vztahový rámec přesvědčení každého člena společnosti o zdůvodnitelnosti těchto cílů i prostředků užitých k jejich dosažení;
- čili zobecněný, vnitřně uspořádaný a chování ovlivňující souhrn hodnocení různých stránek skutečnosti.

Proto mohou předpokládat, že výskyt určitých hodnotových orientací je příznačný jak pro určité osobnostní typy, tak také pro určité skupiny či společenské vrstvy i typy společnosti.

Samotný model DOSA pak vychází z pokusu o rozklad procesu motivace a chování ústící v hodnotové orientace.

Jednotlivými skladebnými prvky tu jsou:

- důležitost
- očekávání
- spokojenost
- aktivity.

⁷ Pracujeme především s textem: Fišera, I., Vláčil, J. 1970. Výzkum hodnotových orientací a model D.O.S.A. In: Sociologický časopis, č. 2, str. 192 – 197 a také s výsledky diskusí s jedním z hlavních autorů, totiž s I. Fišerou.

Konkrétní naplnění modelu vycházelo z těchto tezí:

1. Člověk se orientuje k jednotlivým stránkám (prvkům) své životní situace a k jejich symbolickým výrazům.
2. Jednotlivé prvky situace se vztahují k určitým potřebám člověka nebo k možnostem těchto potřeb, tj. k motivačním strukturám osobnosti.
3. Ty prvky, vztahující se k motivační struktuře, mohou být symbolizovány jako cíle a fixovány jako „motivační hodnoty“ na základě svého existenčního významu pro jednající subjekt.
4. Aktuální vztah mezi jednajícím subjektem a jeho situací je hodnocen v rozměrech existujícího uspokojení motivačních hodnot, očekávání situace v budoucnosti a zamýšleného rozmístění energie mezi tyto hodnoty, tedy aktivit.
5. Mezi těmito typy hodnocení existují vztahy vzájemného ovlivňování a závislosti, které umožňují jejich vzájemnou interpretaci a kombinaci ve složené znaky.
6. Uvedený výčet typů hodnocení není vyčerpávající, ale autoři jej považují za dostačující z hlediska záměru výzkumu.

Výchozí teze byly základem pro formulaci dotazovací techniky. Kromě toho se vycházelo z poznatků z jiných empirických šetření na téma výzkumu hodnot. Konkrétně jsou připomínána šetření Catrillova výzkumu přání a obav, ankety Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV, ankety o hodnotách Studijního oddělení Českého rozhlasu a předvýzkum pro výzkum aplikující systém D.O.S.A.

Autoři konstatují „obecné povědomí o třídění hodnot do sfér základních hodnot života jedince“, konkrétně oblastí seberealizace, práce, uspořádání společnosti, rozvoje společnosti, participace, a také bohaté struktury oblastí od zdraví, vzdělání, volného času, vlastnění věcí a vybavenosti, jídla a oblečení, peněz, až po mír, hospodářskou vyspělost, ideologii, suverenitu, demokracii, soukromé podnikání, rovnost, svobodu, právo, bezpečnost, národnostní zakotvenost, rasové spory, spokojenost, zaměstnání, zdravé prostředí, rodinu, děti, dobré vztahy s lidmi, užitečnost, sex, lásku, víru v Boha, víru v rozum... (Samotný výčet je pozoruhodný. I tady se odráží doba vzniku a doplňování výchozí baterie hodnot. I tady je ovšem obsažen také problém metodologické shody v úrovni vidění hodnot a v jejich strukturaci. Přesněji: kulturní zakotvenosti každého přístupu ke zkoumání hodnot, který chtě nechtě vychází z představy o důležitosti určitých skutečností v životě lidí a společnosti. Poznámka L. P.)

K projektu patří i náznak cesty od indikátorů k otázkám (a typům otázek) a také k agregátům. Přes metodické kroky (rozvedené z větší části v navazující stati Vodáková, A., Holda, D. 1970. Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací. In Sociologický časopis 1970, č. 5) až k formulování obecných cílů.

Parafrázujeme text ze stran 196 – 197 citovaného článku Fišera, Vláčil, 1970 a shrnujeme:

Z kombinace jednotlivých skladebných prvků systému a jejich konkrétních indikací bude možné usuzovat na:

- aspirace, tj. na významnou hodnotu, k jejímuž dosažení nebo udržení lidé chtějí vynaložit určitou energii;

- osobní problémy: významné neuspokojené hodnoty;

- hodnotové orientace: ze souvislostí a charakteru dominantních hodnot.

Z toho pak budou vyvozeny konstruktivní typy hodnotových orientací, které by odpovídaly požadavkům generalizační, kritické a praxeologické dimenze. Tato typologie předpokládá více či méně uzavřený konzistentní systém dominantních hodnot u většiny dotazovaných. Opíral by se o teorii balance postojů, symetrie, kongruity a kognitivní disonance. Pak by bylo mož-

né srovnávat s Allportem a Vernonem, Morrisem a dalšími autory. A byly by tak vytvořeny i možnosti pro zjištění relativně homogenních (hodnotově) skupin v rámci zkoumané populace vůči určitým (bohatě zastoupeným) sociologickým a identifikačním znakům. Bylo také možné usuzovat na reflexi převažujících hodnotových orientací ve společnosti, na překážky v uspokojování hodnot. K tomu by sloužila druhá fáze výzkumu, zaměřené jednak na psychologické souvislosti (včetně baterií zaměřených na informovanost, míru extroverze, míru radikalismu, konzervatismu, liberalismu, ale také hrubosti či útlocitnosti, autoritářských tendencí, atd.) a na vlivy institucí. Ve třetí fázi by mělo dojít k hloubkovému průzkumu skupin lidí s homogenními charakteristikami. V závěru s možností přiřazení určitých společenských vrstev a skupin k určitým vzorcům a k predikci možného vývoje této uspořádanosti.

Jak je z tohoto stručného pohledu na koncept výzkumu hodnot D.O.S.A patrné, šlo o neobyčejně široce založený výzkum, překračující hranice sociologie a respektující fakt pojetí hodnot jako pojmu přesahujícího několik vědních disciplín. Šlo také o koncept poučený a bohatě propracovaný – kdybychom ocitovali druhý text z projektu, tj. metodologická východiska tak, jak jsou uvedena v článku A. Vodákové a D. Holdy, bylo by to zřetelně patrné. Tedy – nešlo jen o koncept přístupu ke zkoumání, ale také postupu interpretace opřené o odpovídající metodologická východiska. Výzkum kladl otázky, na které není – a nejen v české sociologii – odpovězeno dosud. Mimo jiné po vztahu mezi stratifikačními hledisky a hledisky hodnotovými: jsou pro jednotlivé společenské vrstvy příznačné kromě stratifikačních blízkostí i blízkosti hodnotové? Nebo jsou společenské vrstvy nahlíženy prostřednictvím hodnotových struktur odlišné proti pohledu opřené o stratifikační přístupy založené na charakteristikách sociálního statusu? Do jaké míry existuje prostupnost mezi těmito kritérii a tedy i jak jsou formovány atributy konzistence (dnes tak frekventovaných otázek sociální soudržnosti například) mezi nimi a uvnitř nich? A to uvádíme jen několik otázek za mnoho dalších.

V každém případě šlo o koncept, který by mohl být při využití v jedné zemi stejně inspirativní, jakým byl přibližně v téže době koncipovaný postup Rokeachův a následně Inglehartův. Škoda.

2.3.3. Koncept M. Rokeache

M. Rokeach přišel na počátku sedmdesátých let dvacátého století s přístupem, který se zdál po kritice Parsonsova pojetí hodnot už uzavřený. Totiž se snahou o zkoumání hodnot samotných o sobě. Zlom v přístupu k poznávání hodnot v sociologii i sociální psychologii, který Rokeach přinesl, spočíval v orientaci na empiricky uchopitelný přístup k hodnotám. Od teoretizování (Parsonsovské výstavby modelu společnosti a teoretickém dosazování do těchto obecných systémových konstrukcí, bez metodologie ověřitelného postupu a možností potvrzení platnosti vymezených teorií) k snahám o uchopení a poznávání v ověřitelné podobě, někdy až v podobě operacionalizace.

Východiskem na jedné straně byly přístupy A. Maslowa - využití principu jeho koncepce hierarchizace potřeb pro poznávání hodnot - na druhé pak Mertonovy postupy spojující systémovou konsenzuální teorii s empirickými ověřováními v „teoriích středního dosahu“.

Rokeach v pojetí hodnot vychází z Klukhohnova konceptu hodnot jako „žádoucího, explicitního nebo implicitního, distinktivního pro jednotlivce nebo charakteristického pro skupinu, které ovlivňuje výběr z dosažitelných způsobů, prostředků a cílů činnosti“. Rozvíjí je do chápání hodnot jako (1973, str. 5) „trvalého přesvědčení o tom, že specifický způsob jednání nebo cílového stavu existence je osobně i společensky výhodnější než opačný či protilehlý způsob jednání nebo cílový stav existence“.

Pokračuje (1973: 25): „Toto přesvědčení převyšuje postoje k objektům a postoje k situacím, ideologii, prezentaci sebe k druhým, hodnocení, posuzování, ospravedlňování, srovnání sebe s ostatními a pokouší se ovlivňovat druhé“.

Hodnoty pro něj představují rozsáhlou tendenci preferovat jistý stav věcí před ostatními. Jsou těsně svázány se zájmy, potřebami a cíli uskutečňovanými (naplňovanými) v procesech preferenčních voleb. Jde o (Rokeach 1973: 20) kognitivní reprezentanty a výsledky transformace potřeb: člověk je jediný tvor, který je schopen těchto reprezentací a převodů – v rovině sankcionovaného jazyka. Nejde však o reprezentanty individuálních potřeb, ale rovněž sociálních a institucionálních požadavků. To znamená, že pokud jsou požadavky a potřeba transformovány v hodnoty, mají právo být obhajovány, vyjadřovány, prezentovány jako individuálně a sociálně žádoucí.

Jde o (podle Havlanové, 2002: str.17) nové chápání hodnot jako kvalit, které jsou základem pro porozumění lidskému chování a mohou být definovány, standardizovány a dokonce měřeny. Mají jak subjektivní (ve smyslu škály možností, volby pro osobní rozvoj), tak objektivní (ve smyslu žití) dimenzi.

Rokeach vymezuje (pro konkretizaci hodnot, tedy v jeho pojetí vlastně určitého podstatného a hlubokého typu přesvědčení) tři složky hodnot, které se vzájemně doplňují:

- složku kognitivní (hodnota je poznání žádoucího, člověk ví, jak se má správně chovat, k jakým cílům má směřovat, oč usilovat);
- složku afektivní (jde o citový vztah k objektu, souhlasný či nesouhlasný, přijímající či odmítající...);
- složku behaviorální (hodnota jako intervenující proměnná, jako aktivátor, motiv, zdroj intencionality...).

Vymezuje také základní funkce hodnot (1973: 25):

- hodnoty jako standardy;
- hodnoty jako obecné projekty pro řešení konfliktů a rozhodování;
- hodnoty jako motivy;
- hodnoty jako adaptátor, zdroj adjustace, vlastně i podklad komunikace;
- hodnoty jako zdroj sebeobrany;
- hodnoty jako zdroj sebeaktualizace.

Přijaté hodnoty nás vedou a řídí v našich činnostech, určují zacílení v zaujímání pozic v sociálních vztazích a tématech, upřednostňují směr určité náboženské a politické ideologie, usměrňují naše chování vůči ostatním, oceňují a posuzují, přispívají k přesvědčování a ovlivňování druhých, pomáhají ovlivnit hodnoty druhých, pomáhají nám rozumově zdůvodnit svá přesvědčení, víru, postoje a činnosti tak, aby byly sociálně i individuálně žádoucí.

Rozpoznává – jak bylo řečeno - dva druhy hodnot: cílové (terminální) a instrumentální.

Cílové hodnoty se vztahují ke konečnému, resp. cílovému stavu, k žádoucím cílovým stavům existence. Může jít o hodnoty zaměřené na osobnost (moudrost, sebeúcta...), nebo na společnost (rovnost, svoboda...)

Instrumentální hodnoty se vztahují ke způsobům jednání a k přesvědčením, která vedou k zajištění konečného stavu, tedy postupů přijatelných pro naplňování cílových hodnot. Jde o hodnoty morální (čestnost, užitečnost druhým...) a o hodnoty spjaté se sebeuplatněním a inteligencí (ambicióznost, schopnost, tvořivost...).

Cílové hodnoty definují vlastně konečný stav, tedy to, o co má smysl usilovat. Instrumentální hodnoty pak prostředky a možnosti dosažení, tedy způsoby chování, jednání. Nemusí být mezi nimi jednoznačný vztah, mohou se vzájemně prolínat a působit vícenásobně.

Hodnotový systém je pak tvořen trvalou organizací hodnot podle stupně relativní důležitosti, resp. priority, která člověku umožňuje volbu způsobů jednání, ve smyslu nacházení výhodnějších cest k dosažení cíle, voleb činností či rozhodování, tedy i možností jak vyřešit konflikt. Jedná se vlastně o „hodnotový algoritmus“, který si jedinci individuálně vytvoří a kterým se vzájemně odlišují. Naučené, osvojené hodnoty se postupně integrují do uspořádaného hodnotového systému, kde je každá hodnota zařazena dle své priority v relaci k ostatním hodnotám.

Hodnotový systém se stabilizuje socializací v dané kultuře: mění se v souladu se změnami v kultuře, ve společnosti a na základě nových osobních zkušeností. Rozdíly v osobní, společenské a kulturní zkušenosti vyvolávají jak individuální diference v hodnotových systémech, tak individuální rozdíly v jejich stabilitě. Znamená to, že hodnotový systém je relativně stálý a každá nová, sociální, individuální, kulturní zkušenost či změna může vyvolat změnu v uspořádání hodnot.

Rokeach na těchto východiscích – na relativní stabilitě hodnotových preferencí; na jejich podobě vycházející ze sociální zkušenosti a socializačního procesu; na jejich významu pro zacílení chování a prožívání; i na jejich funkcích, jako součástech jejich pojetí a působení – formuloval jednoduchý přístup k zachycování a měření hodnotových struktur.

Metoda nazývaná někdy „Value survey“ vlastně představuje konstrukci 36 hodnot, které přicházejí (v kultuře, kterou Rokeach předpokládá – tedy vlastně v euroseveroamerické tradici) v úvahu, rozdělených do dvou polovin, tj. na hodnoty instrumentální a terminální. Ty jsou předloženy respondentům k posouzení důležitosti, jakou v jejich životě mají. Zjištěné poznatky slouží jak ke konstrukci hodnotových preferencí („žebříčků“), tak k charakteristikám diferencí či shod v těchto preferencích (prostřednictvím vztahování k různým národům, etnikům, civilizacím, ale i vrstvám a skupinám), také k míře stability či proměnlivosti (pomocí longitudinálního zkoumání) hodnotových struktur příznačných pro různé úrovně a oblasti sociální existence, atd. Lze takto formulovat teze o míře platnosti, stability, dynamiky, setrvačnosti hodnotových struktur, včetně vztahů k sociálním, demografickým a kulturologickým charakteristikám populace.

2.3.4. Koncept R. Ingleharta

V současnosti snad nejcitovanější, nejužívanější, ale také nejkritizovanější postup poznávání a poměřování hodnotových struktur pomocí empirických šetření je koncept spojený s dlouholetými výzkumy *Rona Ingleharta*. Inglehart ve svém konceptu hodnot navazuje na podobná východiska jako Rokeach a také přímo na Rokeachovy postupy. Staví v zásadě na Maslowově konceptu potřeb jako zdrojů motivace. A to nejen ve smyslu jejich hierarchie, ale také výlučnosti a protichůdnosti. Jeho základní teze pro charakteristiku „tiché revoluce“ vychází z přesvědčení, že v americké společnosti (a dalších společnostech přecházejících ze stavu industriální společnosti do dalších etap modernizace) došlo v zásadě k zabezpečení dvou skupin z nejzákladnějších životních potřeb, a to potřeby obživy a potřeby bezpečnosti. Obě skupiny potřeb patří do těch, které Maslow chápe jako potřeby, jejichž naplnění je nezbytné k zachování života a proto jde o potřeby základní, k nimž se vracíme vždy, když je jejich uspokojování ohroženo.⁸ Rozdělení potřeb (a následně i hodnot) podle Maslowa chápe Inglehart jako východisko pro rozdělení hodnot do dvou skupin (vlastně materialistických a postmaterialistických), které ovšem chápe

⁸ Z tohoto východiska mimochodem pramení zcela zásadní námitka vůči Inglehartově výstavbě hodnotových orientací ve společnosti v souvislosti se změnami v možnosti naplňovat potřebu bezpečí, které v Americké společnosti nastaly po 11. září 2001.

nejen v návaznosti – tedy, že nejprve musí dojít k uspokojování materialistických potřeb, aby bylo možné naplňovat potřeby „vyšší úrovně“ – ale také v dualitě, protichůdnosti. Při tom chápe jako materialistické hodnoty nejen takové hodnoty, které mají ryze hmotnou podobu, ale zahrnuje do nich i hodnoty zabezpečení, bezpečí, jistot a trvalosti řádu. Do této skupiny patří podle Ingleharta i takové hodnoty jako jsou stabilní ekonomika, boj proti růstu cen, boj proti kriminalitě, respektování sociálního řádu, ale také (samozřejmě) zajištění základních hmotných potřeb pro život. Mezi postmaterialistické hodnoty řadí naplňování sociálních a seberealizačních potřeb, včetně podílení se na moci, svobodu projevu, participaci na řízení v zaměstnání, bližší (osobnější) mezilidské vztahy, apod. Na základě podrobných analýz změn v americké společnosti od konce šedesátých let dvacátého století konstatuje, že narůstá váha postmaterialistických hodnot. Inglehart shrnuje (1973, str. 21): „lidé jsou v bezpečí a mají co jíst. Tato dvě základní fakta mají dalekosáhlé důsledky.“ A protože – jak vyplývá už z Maslowovy teorie – mají lidé tendence uspokojovat potřeby v návaznosti na jejich vymezení (když potřeba je vymezována jako pocit nedostatku něčeho), roste v západních civilizacích váha hodnot vážících se k uspokojování jiných než materialistických hodnot. Inglehart je označuje, jak bylo řečeno, jako hodnoty postmaterialistické. A fakt této změny činí základním východiskem procesu společenských proměn, které souhrnně označuje jako „tichou revoluci“. Převažování hodnot spojených se seberealizací jednotlivce, účastí na politických, veřejnoprávních i zaměstnaneckých (podnikatelských) rozhodnutích a s vlivem na pozitivní změny životního prostředí je pro Ameriku počátku sedmdesátých let dvacátého století podle Ingleharta příznačné.

Inglehardt na základě přijetí konceptu hodnot podle Rokeache a aplikace na výzkumy z konce šedesátých a počátku sedmdesátých let a na základě rozboru dalších zdrojů, dochází k formulování obecných poznatků o vývoji hodnot v tehdejší západní společnosti, které využívá jako zdroje pro formulování své první velké hypotézy. Nazývá ji hypotézou vzácnosti: období ekonomického dostatku a bezpečí vede k přesunu potřeb k relativně vzácnějším hodnotám, jako jsou seberealizace, vyšší participace, rozsáhlejší a bohatší sociálně – politická existence. A opačně – období úpadku vyvolává vyšší orientaci na ekonomické a další materiální hodnoty.

Druhá skupina hypotéz vychází z váhy naučeného při tvorbě hodnot, především v období adolescence. Zkušenost s převahou materialistických či postmaterialistických hodnot v období adolescence je podle Ingleharta stěžejní pro vytvoření hodnotových struktur dospívajících. Tento základ hodnotových struktur pak mají jednotlivci tendenci uchovat si po celý jejich život. Tady jde o „hypotézu socializace“.

Zatímco hypotéza vzácnosti implikuje vztah mezi ekonomickou prosperitou a bezpečností a tendencemi k postmaterialistickým hodnotám, z hypotézy socializace lze vyvozovat představu o relativně vysoké stabilitě hodnotových struktur ve společnosti. Poznatek, že hodnotové struktury se nemění najednou (ve stabilní, prosperující, bezpečné společnosti) a že k nim dochází téměř neviditelně, přičemž tu působí jako důležitý vliv proměny generací⁹, se stal jedním z východisek pro pojetí „tiché revoluce“, ale také jedním z podstatných impulzů pro další zkoumání. Totiž pro propojení empirického výzkumu hodnot s průběhem a fázemi socializačního procesu.

Formulace těchto hypotéz byla podstatná nejen pro obsahové zaměření následných empirických výzkumů, ale také pro koncipování celé metodiky výzkumu a zpracování výsledků empirických šetření. Jde o pozoruhodný metodologický přístup, který našel od poloviny se-

⁹ a tudíž i návaznosti či protichůdnosti generačních zážitků, doplňuje L. P. v návaznosti na koncept vývoje generací ve společnosti České republiky dvacátého století určených stěžejními sdílenými „hodnototvornými“ zážitky, jak jej autor publikoval v textu Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku, str. 305 až 312.

dmadesátých let dvacátého století velkou odezvou v řadě zemí. Projevilo se to v ochotě přijmout koncept empirického výzkumu inspirovaného a vyvinutého týmem R. Ingleharta z University of Illinois. Výsledkem je řada šetření nejprve pod hlavičkou World Value Survey, později (s příspěvky ještě z jiných pramenů, především z Evropy, konkrétně šlo o spolupráce Jeana Stoetzela z Francie, Jana Kerkhofse z Belgie a Ruud de Moorové z Holandska) - a z části paralelně - řada European Value Study. Vznikly tak unikátní soubory dat, které mapují vývoj hodnotových struktur v desítkách zemí po dobu víc než dvaceti let. První kolo na přelomu let 1970 – 1971, u nás poslední varianta European Value Study (zahrnujících i část Severní Ameriky) z roku 1998 - 1999.¹⁰

Jak připomíná Rabušic (Rabušic L., 2000), pracoval Inglehart nejprve s dvakrát hodnocenou čtveřicí charakteristik. Konkrétně šlo o opakování otázky týkající se budoucnosti své země (v nejbližších 10 letech) a snah, které jsou pro tuto budoucnost podle respondentova mínění nejdůležitější. Nejdříve respondenti vybíraly snahu, která je vůbec nejdůležitější, pak tu, která je druhá nejdůležitější.

Respondenti měli možnost výběru mezi tím, zda považují za důležitější:

- udržet pořádek ve státě (vyjádření převahy hodnotových struktur obsahujících řád a také zachování stavu)
- dát lidem více možností hovořit do důležitých vládních rozhodnutí (vyjádření hodnotového směřování k demokracii, otevřenosti a participaci)
- bojovat proti růstu cen (vyjádření hodnotových preferencí spojených spíš s ekonomickými, materialistickými a stav uchovávanými hodnotami)
- bránit svobodu projevu (hodnotové orientace spojené s otevřeností, svobodou, demokracií).

Pro první a třetí výrok je příznačné, že jsou podle Ingleharta spojovány s materialistickými hodnotami, pro druhý a třetí výrok pak, že jde o přitakání hodnotám postmaterialistickým.

Později Inglehart pracuje navíc se dvěma dalšími čtveřicemi a vzniká jemnější dvanáctipoložková baterie. K uvedené čtveřici přibývají ještě indikace týkající se cílů, které by měla daná země dosáhnout v příštích asi deseti letech a konečně třetí čtveřice vlastně míří do instrumentálních hodnot, když se ptá obecně spíše po důležitosti postupů dosahování hodnot.

Pro cíle byly využity výroky:

- dosáhnout vysoké úrovně ekonomického růstu
- zajistit spolehlivou obranu země
- dbát na to, aby lidé mohli víc zasahovat do rozhodování v zaměstnání a v místě bydliště
- pokusit se zkrášlit naše město a venkov.

Konečně čtveřice kombinující nástroje a zacílení obsahovala nabídku těchto čtyř výroků:

- stabilní ekonomika
- směřování k humánnější, lidštější společnosti
- směřování ke společnosti, ve které myšlenky mají větší hodnotu než peníze
- boj proti kriminalitě.

Důležité je, že Inglehart uvádí i postupy, které je vhodné využít pro zpracování získaných poznatků a klíče, které jsou využitelné pro interpretace ve vztahu k prvotní i navazujících dichotomiích.

Protože z výsledků výzkumů vyvozoval a vyvozuje dosud nejen poznatky o jednotlivých zemích, ale také doplňoval centrální hypotézy.

¹⁰ V roce 2005 proběhla další vlna výzkumů WVS, ČR se nezúčastnila, data ještě nejsou dostupná. Data z předchozích vln jsou dostupná ke stažení i on-line analýze na www.worldvaluesurvey.org. Na těchto stránkách se dá stáhnout řada článků od Ingleharta a dalších. (Díky za tuto připomínku kolegovi Martinovi Vávrovi. L. P.)

Především formuloval další dichotomie.

Totíž onu původní materialistickou a postmaterialistickou (která postupně v souvislosti s dalšími centrálními hypotézami také nabývá podobu převahy orientací na zajištění základních potřeb zachování života proti naplňování hodnot spojených se seberealizací) doplňuje o dichotomie tradičních a náboženských hodnotových orientací (konzervativní pól) proti racionalistické a sekularizačním orientacím (pól moderní racionality). A také o třetí dichotomii, která charakterizuje výběry mezi autoritářskou, uzavírající se tendencí a proti ní stojící demokratizační, otevřenou orientací. (Připomínka Bergsonova modelu uzavřené a otevřené religiozity, který se později v podstatně rozpracovanější podobě objevil v Popperově konceptu otevřené společnosti, je na místě.)

K rozvoji, formulaci a následnému ověřování platnosti u hypotéz opřených o tyto dichotomie používá Inglehart nejen onen dvanáctipoložkový podklad pro sběr, ale i další postupy opakované ve výzkumech řady World Value Study a později European Value Study. Na druhé straně využívá dvanáctipoložkovou baterii jen zřídka a později se vrací k oné základní čtyřpoložkové. Patrně proto, že propojení dvanácti položek s centrálními hypotézami (dichotomiemi) nebylo tak jednoznačné jako u čtyř položek a navíc šlo o velmi komplikované vyjádření. (Protože jde fakticky o práci s dvacetičtyřmi položkami a variant jejich podob je tolik, že je velmi obtížné dosáhnout jejich srozumitelného propojení s centrálními hypotézami.) Jak uvádí Rabušic (2000), R. Inglehart na přímý dotaz po příčinách vrácení se ke čtyřpoložkové baterii, odkazuje právě na lepší možnosti práce s jednoduššími indikátory.

Ať je tomu jakkoliv, dalšími koly empirických výzkumů zahrnujícími čím dál tím větší počty zemí z různých kultur, získává R. Inglehart další prameny pro usuzování o podobě hodnotových struktur a souvisejících indikací, až do podob teoretických vazeb. Těchto kroků je celá řada. Objevují se např. ve vztahu k genderovým pohledům (spolu s Pippou Norris v publikaci: Inglehart R., Norris Pippa, 2003. *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge University Press), či v řadě textů spojených s hodnotami a sociální změnou (za všechny Inglehart R. /ed/ 2003. *Human Values and Social Change*. Leiden: Brill), nebo v přehledech zahrnujících témata od důvěry a spokojenosti, až po čtyřpoložkový pohled na hodnotové struktury, se snahou nabídnout srovnatelná hlediska mezi sledovanými zeměmi (např. v textu Inglehart, R., Basaněz, M., Moreno, A. 2001. *Human Values and Beliefs*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.) atd.

Vznikají pozoruhodná srovnání „diferencí“ shluků národních kultur, mapy blízkých či vzdálených kultur v současném globálním světě, apod. Jde o jeden z velmi podstatných pramenů pro možnosti charakteristik tendencí ke konsensu či naopak ke konfliktům v současném multi-kulturním světě.

2.3.5. Koncept Geerta Hofstede

I Geert Hofstede v závěru svých analýz koncipuje obecnou teorii vývoje a diferencí kultury. Jde však o postup odlišný proti Inglehartovi.

Hofstede přistupuje ke zkoumání hodnot jako jednoho z procesů poznávání a měření „mentálních programů u lidí“. Mentální programy v sobě zahrnují hodnoty a kulturu.

Při objasňování „mentálních programů“ užívá Hofstede spíše podobenství. Nicméně z dalšího snad bude patrné, jak je chápe.

Mentální programy mohou být nalezeny v úrovni universální, kolektivní a individuální.

G. Hofstede připomíná (op. cit. str. 2), že sociální systémy mohou existovat jen proto, že lidské chování není nahodilé, ale do určité míry předvídatelné. Je tomu tak mj. i proto, že naše

mentální programy – software naší mysli (podle Hofstede, 1991) – jsou fyzicky předurčeny stavem našich mozkových buněk.

Zároveň ale platí, že naše mentální programy nemůžeme přímo zkoumat. Všechno, co můžeme pozorovat je chování: slova a skutky.

Odkazuje na etologii (především na texty K. Lorenze, D. Morrise a Ireneus Eibl – Eibesfelda), jako na zdroj poznatků o univerzální úrovni mentálních programů. Etologické poznatky současně poukazují na biologické difference individuí, především na unikátnost jedinců a způsobů a postupů jejich učení.

Přechod od individuálního ke kolektivnímu lze - v návaznosti na Durkheima - vysvětlit sociálně. Společnosti, organizace a skupiny jsou cestami konzervujícími a předávajícími mentální programy z generace na generaci. („s urputností, která je často podceňována“, dodává Hofstede na str. 3 jeho stěžejní práce.)

Tento koncept „kolektivního programování mysli“ přibližuje Hofstede poukazem blízkost s konceptem „habitu“, jak jej vymezil Bourdieu /1980, zde podle Hofstede, op.cit./ „ Určité podmínky existence produkují HABITUS, tj. systém stálých a přenosných tendencí. Habitus ...má funkci základu pro praxi a představy...které mohou být kolektivně harmonizovány bez přítomnosti dirigenta.“ (Bourdieu P., 1980. *Le sens pratique*. Paris: Editions de minuit. str. 88–89.)

Kolektivní mentální programy se učíme celý život, ale většinu jejich základních součástí (nutných pro náš život ve společnosti) získáváme ve velmi mladém věku. Rodíme se – jako většina vyšších živočichů – jako velmi nekompletně naprogramovaní. Během prvních deseti let života získáme neuvěřitelné schopnosti k absorbování základního učení: tyto schopnosti časem mizí. (Hofstede uvádí japonské přísloví, které říká: „Duše tříletého s ním zůstává až do sta let.“)

Hodnoty se mohou vztahovat k vytouženému (přání, chtění...to the desired) nebo k žádoucímu (vyžadovanému, vhodnému...to the desireble) a to nejsou ekvivalenty.

Hodnoty jsou v rámci Hofstedeho přístupu spolu s kulturou klíčovými koncepty pro objasnění mentálního softwaru.

Hodnoty jsou individuální stejně jako kolektivní. Jde o – jednoduše řečeno – „široké tendence preferovat určité podoby událostí před jinými“ Jde o zjednodušenou verzi antropologické definice Kluckhohnovy: „Hodnota je koncept, explicitní či implicitní, příznačný pro jednotlivce nebo pro charakteristiku skupiny, jehož dosažení ovlivňuje výběr z možných způsobů, prostředků a podob ukončení činností.“ (Kluckhohn C. 1967: 395)

Dále při prezentaci toho, jak chápe hodnoty, odkazuje Hofstede na Rokeache (1972: 159-160), který píše: „Když říkáme, že osoba „má hodnotu“ znamená, že říkáme, že má trvalou víru, že zvláštní způsob chování nebo konečné existence je osobně a sociálně preferován před jinými způsoby chování či konečnými podobami existence.“

Vztah takto koncipovaných hodnot vůči mentálním programům je nespecifikovaný: určité hodnoty mohou vést k různým aktivitám v různých situacích. Pro více specifický mentální software užívá - jak to vidí Hofstede - Rokeach a další autoři pojmy postoj a víra.

Hodnoty mají svůj stín – pól plusový a mínusový. Týkají se takových skutečností, jako jsou polarity:

- Zlo a dobro
- Špína a čistota
- Nebezpečí a bezpečí
- Slušnost (mravnost) a neslušnost
- Ohavnost a krása

Nepřirozené a přírodní
Nenormální a normální
Paradoxní a logické
Iracionální versus racionální
Morální a nemorální

Protože hodnoty získáváme především v počátku našeho života, mají – podle Hofstedeho – spíše iracionální jádro a zdůvodnění. I když je sami chápeme jako zcela racionální. V tomto smyslu platí, že hodnoty určují definici naší subjektivní racionality.

Hodnoty jsou cíle (završení), ne prostředky, a jejich přijímání jako žádoucích je buď nevědomé, nebo se zdá přímo odvozováno ze zkušenosti či od nějaké vnější autority. Tady Hofstede odkazuje na Bem D. J., 1970. *Beliefs, attitudes, and human affairs*. Belmont, CA: Brooks/Cole, (str. 16). Přitom citovaný Bem označuje první typ hodnot, tedy nevědomě přijímané hodnoty, jako regulativy, jako víry bez řádu a druhý typ jako víry prvního řádu, ve smyslu prvního plánu a regulátoru.

Naše hodnoty uspořádáváme do vzájemných vztahů a hierarchií, což ale neznamená, že tyto systémy jsou harmonické. Většina lidí současně vyznává řadu konfliktních hodnot – jako třeba současně svobodu a rovnost. Náš vnitřní konflikt hodnot je jedním ze zdrojů nejistot v sociálních systémech. Změny ve vnímání situace mohou rozhoupat rovnováhu ve vnitřním hodnotovém konfliktu – zvláště, když tuto situaci chápeme jako důležitou nebo kritickou.

Pojem hodnota či hodnoty se používá ve všech sociálních vědách (antropologie, ekonomie, politické vědy, psychologie a sociologie) v různých významech, které však nejsou bez vzájemných vztahů.

Hodnoty mají jak intenzitu, tak směr (řízení, direction). C. Kluckhohn v citovaném sborníku editovaném Parsonsem a Shillsem, mluví o „intenzitě“ a „způsobech“ (intensity and modality) hodnot.

Když „máme“ hodnotu, to znamená, že daný případ, k němuž se toto „vlastnictví hodnoty“ vztahuje, má pro nás nějakou relevanci, významnost (intenzitu) a že se identifikujeme s nějakými jeho výsledky jako dobrými a jinými jako špatnými. V určitých primitivních společnostech je „čarodějnictví“ současně významné a dobré. Ve středověké Evropě to bylo významné a špatné. Pro většinu z nás je to nevýznamné.

Stěžejní význam příkládá Hofstede rozdělování hodnot podle toho, co si lidé aktuálně přejí (chtějí je - desired) a podle toho, co si myslí, že by si měli přát (vyžadované - desirable). Toto rozdělení překládám jako hodnoty chtěné (přané, čili to, co chci, co považuji za hodnotu) a hodnoty vyžadované (to, co mám považovat za hodnotu, co se ode mne očekává, že za hodnotu budu považovat).

Tyto dimenze nejsou nezávislé, ale nejsou ani totožné. Nerozlišování mezi těmito rovinami je (Hofstede odkazuje na Levitin, 1973, str. 497) „pozitivistický klam“, čili fikce o možnosti ztotožnění reality a sociální žádostivosti. Pojem „social disrability“ je používán ve dvojím smyslu. Jednak jako kvalita určitých indikací měření, jednak jako osobní konstrukt respondentů. (Hofstede tu odkazuje na text Philips, D. L., Clancy, K. J. 1972, *Some effects of „social disrability“ in survey studies*. In *American Journal of Sociology*, 72, str. 921 – 940. Tento text je ze str. 923)

Při studiu hodnot je však otázka po vyžadovaném (desirable) naprosto respektovatelná. Jde o část studia pojmů. Ve studiu hodnot je třeba vždy a zřetelně respektovat, že se musíme zabývat dvěma druhy hodnot.

Konkretizace „rozdílů mezi chtěnými (desired) a vyžadovanými (desirable) hodnotami a na toto rozdělení navazující diference ve zkoumání hodnot ukazuje následující schéma. (Hofstede, op. cit. str. 7)

Tabulka č. 4: Schéma diferencí souvislostí rozdělení hodnot mezi chtěné (desired) a vyžadované (desirable)

<i>Podstata hodnoty (Nature of a Value)</i>	<i>Čtěné (The desired)</i>	<i>Vyžadované (The desirable)</i>
Rozměr hodnoty	Intenzita	Směr (direction)
Podstata odpovídající normy (této) hodnoty	Statistická, fenomenologická, pragmatická	Absolutní, deontologická, ideologická
Odpovídající chování	Výběr a diferencované úsilí alokace	Souhlas či nesouhlas
Dominantní výstup	Činy a nebo slova	Slova
Výrazy využívané pro nástroje měření	Důležitý, úspěšný, atraktivní, preferovaný	Dobry, správný, souhlas, mělo by, kondicionály
Afektivní významy těchto výrazů	Aktivita a hodnocení	Jen hodnocení
Osoby, k nimž se vztahují nástroje měření	Já, ty	Lidé všeobecně

Vztahy mezi různými liniemi v tomto zobrazení jsou pravděpodobnostní, ne rigidní (přímé).

Jsou rozeznatelné rozdíly mezi aktuálním chováním (skutky) a chtěným, ale jde o odlišné difference než mezi chtěným a vyžadovaným. Normy pro vyžadované mohou být uceleně rozpoznány z chování. Ideologická indoktrinace bude snadněji rozpoznatelná z vyžadovaného než ze chtěného; je možné, že se bude rozšiřovat propast mezi nimi, bez změny chtěného. Diskurz – formy textů a vyprávění, která sociální aktéři užívají pro různé příležitosti – odrážejí vyžadované víc než je to rozpoznatelné ze chtěného.

Uvedené rozdělení hodnot na ty, které si přeji a ty, které jsou vyžadovány, spolu s navazujícími souvislostmi, je základním východiskem zkoumání hodnot podle G. Hofstede. V tomto schématu se skrývají vlastně všechny podstatné dimenze přístupu ke zkoumání hodnot, které Hofstede postupně rozvádí až do podoby indikátorů. Kromě jedné, avšak zásadní. Totiž – shody v proudu zkoumání hodnot a kultury. Bez objasnění alespoň základních přístupů ke zkoumání kultury, které Hofstede používá, není možné objasnit ani jeho přístup ke zkoumání hodnot.

Hofstede sám používá vedle výzkumu hodnot – a pro jeho potvrzení a možnost rozpoznání a interpretace! – koncept výzkumu kultury.

Pracuje zde s pěti základními rozměry charakteristik kultury současných společností. Jde jednak o přístupy, ale zároveň o seskupení kritérií, která jsou vcelku s to charakterizovat (podle Hofstedeho) rozhodující dimenze dané (tedy: každé) národní kultury.

Jako rozhodující dimenze charakterizující podobu kultury – a zároveň jako rozhodující proudy poznávání hodnot příznačných pro danou společnost a její kulturu – uvádí Hofstede (str. 28 op. cit) tyto rozdíly:

1. rozdíly v moci, které se vztahují k odlišnému řešení základních problémů nerovností mezi lidmi
2. podoba a úroveň „vyvarování se nejistotě“, která se vztahují k úrovni stresu ve společnosti tváří v tvář neznámé budoucnosti
3. lokalizace na spojnici individualismus versus kolektivismus, které se odrážejí zvláště v míře integrace jedinců do primárních skupin

4. lokalizace na spojnici mezi maskulinitou a feminitou (dimenze genderová), která se odráží v rozdělení emočních rolí mezi muže a ženy
5. lokalizace na spojnici mezi dlouhodobými či krátkodobými orientacemi, které se odrážejí ve výběru jádra lidského usilování – zda půjde o orientace na budoucnost nebo na současnost.

Těchto pět dimenzí je empiricky ověřitelných a validizovatelných a každá země je lokalizovatelná na škálách mezi těmito dimenzemi...

Těchto pět dimenzí je zároveň pět rozměrů obsahové náplně indikátorů na zkoumání hodnotových orientací. A to při využití základní dichotomie, tedy hodnot chtěných a vyžadovaných.

I Hofstede pracuje s velkými empirickými sociologickými výzkumy. Celé jeho stěžejní dílo – z něž zde především čerpáme – podává zprávu z řady výzkumů, mezi nimiž hraje rozhodující výzkumy zabezpečené firmou IBM. (Je třeba připomenout, že v mnoha směrech šlo o výzkumy, které měly pro IBM význam obecného poznávání trendů a obsahů trhů, jako výsledků předvídatelného chování na základě poznání hodnot a shod či rozdílů v kulturách.) Těchto výzkumů bylo několik (v letech 1966 a 1967 a v letech 1971 až 1974) a zahrnuly zprvu 40 zemí, pak ještě dalších 35 zemí. V prvním kole šlo o přibližně 30 000 respondentů z IBM, ve druhém kole o dvojnásobek s tím, že polovina z nich byla ze zemí, kde se uskutečnilo první kolo. Podklady pro sběr dat zahrnovaly zprvu 187 otázek, později o něco méně. Opakované výzkumy v letech 1981 a 1982 a 1994 se zabývaly některými nekompatibilními indikátory, ale jádro cca 80 znaků zůstalo zachováno.

Pro analýzu hodnot a kultur bylo využito právě především oněch 80 znaků. Šlo o znaky seskupené především kolem zkoumání cílů, spokojenosti s jejich naplňováním, obecně víry a základními charakteristikami socializace, přičemž významné místo měly orientace vázané na pracovní působení a aktivity. Tyto znaky sloužily v různém směru¹¹, ale rozhodující význam měl fakt, že se koncentrovaly na konstrukci indexů pro každou z pěti rozhodujících dimenzí kultury.

Specifikaci výsledků, k nimž dochází G. Hofstede po dlouholeté práci s uvedenými skupinami indikací je možné přiblížit s využitím schematického vyjádření, které Hofstede uvádí na str. 443 citované knihy.

¹¹ Bylo by možné uvést strukturu indikátorů a propočtů těchto indexů. Ale nejde v tomto textu o meritorní poznatek, protože zde ani neprezentujeme žádné výsledky Hofstedeho výzkumů.

Tabulka č. 5: Schematické vyjádření krajních podob výhod soutěžení odlišných kulturních profilů při mezinárodních charakteristikách

<i>Rozdíly v moci jsou malé:</i>	<i>Rozdíly v moci jsou velké:</i>
-převzetí odpovědnosti	- disciplína
<i>Vyvarování se nejistotě je slabé:</i>	<i>Vyvarování nejistotě je silné:</i>
- základní inovace	- precizace
<i>Kolektivismus:</i>	<i>Individualismus:</i>
- angažovanost zaměstnanců	- mobilita manažerů
<i>Feminizace:</i>	<i>Maskulinizace:</i>
- osobní služby	- masová produkce
- produkce navazující na zvyklosti	- efektivita
- zemědělství	- těžký průmysl
- potraviny	- chemie
- biochemie	- těžká chemie
<i>Krátkodobá orientace:</i>	<i>Dlouhodobá orientace:</i>
- rychlá adaptace	- vývoj nových trhů

Jde vlastně o skelet „velké teorie“. Ostatně Hofstede nezůstává „jen“ u tohoto schematického vyjádření podstatných obecných poznatků a důsledků ze svých dlouhodobých analýz. Doplnuje zjištěné a mnohokrát ověřené poznatky o charakteristiky z jiných zdrojů, především z mezinárodních ekonomických statistik, takže i tady lze sledovat vztahy mezi výší a dynamikou HDP a jednotlivými indexy v uvedených pěti dimenzích kultury a hodnot, ale také se specifickými údaji pro jednotlivé oblasti ve sledovaných zemích. (Například podíly žen v parlamentech ve vztahu k indexu genderových hledisek, atd.) Velmi podstatné je srovnávání dlouhodobě ověřených zjištění v jednotlivých oblastech (hlediscích) zkoumání hodnot a kultury s výsledky desítek jiných výzkumů. Tady se nabízí nepřehledné možnosti srovnávacích analýz. (A mimo jiné i obtížnost a metodická nevybavenost pro taková srovnání.)

Na rozdíl od jiných přístupů k výzkumu hodnot věnuje Hofstede velkou pozornost i metodice sběru dat. Jednak potvrzuje nezbytnost odlišení různých technik sběru dat pro jednotlivé části výzkumu hodnot, navrhuje i které vědy a jaká paradigma v nich jsou pro výzkum té či oné úrovně zkoumání kultury a hodnot vhodnější, ale především se zabývá detailním rozbořením a návrhy na přístupy k respondentům, které by co nejvíc „odstínily“ vliv tazatele i vliv žádaných hodnot na chtěné a naopak. A to od vlivů kultury a místa, až po vlivy jazyka a času sběru dat.

2.3.6. Koncept S. H. Schwartze

Poslední z „velkých“ postupů zkoumání hodnotových struktur v současné sociologii a sociální psychologii, které pracují s velkými soubory dat, s kvantitativní analýzou a s pokusy o výpovědi o hodnotových strukturách celých státních společenství a civilizačních zón, je postup spojený s prací profesora Jeruzalémské univerzity Shaloma H. Schwartze.

I tady budeme prezentovat jeho koncept v celku, tedy s inspirací několika prameny, aniž bychom soustavně citovali.¹²

S odkazem na Rokeache a další (včetně Shillse – editora Mezinárodní encyklopedie sociálních věd, vydané Macmillanem) pracuje Schwartz vlastně se shodným východiskem jako Inglehart. Totiž - cituje Rokeache - že „koncept hodnot, víc než každý jiný, by mohl obsadit centrální pozici ...mezi možnostmi sjednocení zdánlivě rozdílných zájmů všech věd zabývajících se lidským chováním.“ Nahlíží na hodnoty jako na jeden ze základních stavebních kamenů možného porozumění společnosti.

Pracuje s hodnotami jako kritérii užívanými lidmi pro výběr a ospravedlňování činností a pro oceňování lidí (včetně sebe sama) a událostí. Tedy spíše jako s kritérii než jako inherentními kvalitami předmětů.

Srovnává řadu projektů zaměřených na význam hodnot v různých kontextech a shrnuje, že vlastně měly odpovědět na tři otázky:

1. Jak jsou hodnotové priority jednotlivců ovlivňovány jejich sociálními zkušenostmi? Nebo také jak jejich společné prožitky a postavení v sociální struktuře ovlivňuje jejich hodnotové priority? A také jak zvláštní zkušenosti individuů (např. traumata, vztahy s rodiči, imigrace, apod.) ovlivňují jejich priority?
2. Jak vliv mají u jednotlivců jejich hodnotové priority na jejich orientaci v chování a ve výběrech? Tedy jak hodnotové priority ovlivňují ideologie, postoje a akce v politické, náboženské, environmentální a jiných oblastech?
3. Otázky spojené s mezikulturními a mezinárodními rozdíly v hodnotových prioritách a hledáním některých jejich příčin a důsledků. Odkazuje na Hofstedeho (1980) a další (zajímavé je, že vůbec neuvádí Ingleharta), když mluví o kulturních rozdílech.

Specifikuje aspekty, na něž je nutné – pro možnost odpovědi na tři uvedené základní otázky – podat odpovědi opřené o empirická zjištění. Totiž:

- Jaký je obsah hodnot? Pro to je nezbytné nejprve identifikovat základní obsahy lidských hodnot. Jaké typy hodnot jsou pravděpodobně rozpoznatelné a užívané ve formě priorit uvnitř a mezi kulturami? Co může určovat podstatu obsahu těchto hodnot? Mají hodnoty nějakou obecnou sadu typů?
- Jde o úplné vyjádření? Můžeme takový úplný seznam typů identifikovat? Čili – zahrnuje taková sestava všechny typy hodnot, které jednotlivci chápou přinejmenším jako atribut působení či jako součást kritérií hodnocení?
- Shoda významů: mají hodnoty stejný či podobný význam mezi různými skupinami či osobnostmi, které jsou předmětem studia? Minimální shoda významů hodnot je *conditio sine qua non* pro efektivní mezikulturní srovnávání. Podobně uvnitř jedné kultury mezi věkovými, genderovými vzdělanostními a dalšími skupinami.
- Hodnotová struktura: konzistentní konflikty a porovnávání srovnatelnosti mezi hodnotami (tj. konflikty mezi nezávislostí a konformitou, srovnatelnost mezi rovností a užitečností) mají význam pro strukturu významů, které působí na vztahy mezi jednotlivými hodnotami. Existuje taková hodnotová struktura? A je univerzální?

¹² Hlavně se opíráme o texty: Schwartz, S. H. 1992. Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In Zanna M (Ed.) Advances in experimental social psychology, vol. 25. str. 1 – 65 a Schwartz, S. H. 1994. Are there Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? In Journal of Social Issues. Vol. 50, No, 4, pp. 19 – 45. V poslední době vyšel text B. Řehákové: Měření hodnotových orientací metodou hodnotových portrétů S. H. Schwarze. In Sociologický časopis, vol. 42 (2006), č. 1, Str. 107 – 128.

Při tom je pro interpretaci zjištění naplňujících tyto aspekty hlavních otázek spojených se zkoumáním hodnot nutné brát v úvahu pět rysů, které jsou uvnitř či za hodnotami (Připomíná v této souvislosti starší texty, které na toto téma zpracoval s Bilským z let 1987 a 1990). Řeháková (2006) o nich mluví jako o formálních vlastnostech hodnot:

- jde o koncepty (pojmy) nebo víry (přesvědčení);
- vztahující se k žádoucímu konci stavů či chování;
- přesahující určitou specifickou situaci;
- sloužící jako zdroj výběru či ocenění nějakého chování či události;
- a jsou uspořádány podle relativního významu, důležitosti.

Od postojů se liší přinejmenším obecností a abstraktností (viz vztah k transcendenci) a silou (viz poměrně velká významnost a hierarchizace hodnot) projevující se v jejich relativně stabilní hierarchické uspořádanosti.

Cíle hrají podstatnou roli a slouží mj. jako zdroje koncipování typů různých obsahů hodnot. V této souvislosti lze formulovat tři velké skupiny cílů, či – jak uvádí Řeháková (op.cit. 2006, str. 108) – tři univerzální požadavky lidské existence:

- vycházející z přírodní povahy jednotlivce jako biologického organismu,
- z potřeb koordinace či směřování k rovnováze sociálních interakcí,
- z potřeb přežití a zabezpečení zájmů skupin.

Výsledkem je, podle Schwartze (1992) osm podob motivačních typů hodnot: prosocial (orientovaný na sociální, pro-sociální); restrictive conformity (omezující přizpůsobivost, restriktivní konformismus); enjoyment (požitek); achievement (výkonnost, úspěch); maturity (zralost); self – directon (samostatnost, sebeřízení); security (bezpečnost); power (moc). Tyto motivační typy jsou dále zpřesňovány, specifikovány, s cílem dosáhnout jejich empirické uchopitelnosti, a vnitřně diferencovány.

Postupující empirické výzkumy (nejprve v 7 kulturně a civilizačně odlišných zemích) přinesly především trojí důsledky pozměňující původní předpoklady:

- specifikace dynamických vztahů mezi hodnotovými typy: činnosti konané ve snaze o dosažení každého z typů mají totiž psychologické, praktické a společenské důsledky, které mohou být v souladu nebo v konfliktu se snahou o dosažení jiných typů hodnot. Ukazuje se spíše, že existuje silná tendence k univerzalizmu kompatibility mezi typy podporujícími bezproblémové sociální vztahy (bezpečnost, restriktivní konformismus, pro-sociální typ) a také mezi těmi, které se týkají posílení ega (úspěch, požitek) a těmi, které vyjadřují důvěru ve vlastní jedinečnost (zralost, samostatnost).

Naproti tomu silná tendence k univerzalizmu konfliktu mezi důrazem na nezávislost myšlení a jednání a konformní sebekontrolu (samostatnost proti restriktivnímu konformizmu) a také mezi zájmem o druhé a sledování osobního úspěchu (pro-sociální typ proti úspěchu).

Dále velká seskupení na krajnostech: jedna krajnost požitek, úspěch, samostatnost, druhá krajnost pro-sociální, restriktivní konformismus a bezpečnost. Zralost mezi těmito krajnostmi.

- odvození dvou zcela nových typů, které do té doby nebyl v literatuře zmiňován ani empiricky studovány. Totiž: tradice a stimulace. Plus byla vznesena otázka po zahrnutí spirituality a modifikace čtyř dřívějších typů. Původních osm typů se rozrostlo na jedenáct.
- Konečně: po dalším kole empirických šetření na celém světě - se došlo k 10 typům. (Schwartz 1992¹³).

¹³ Schwartz S.H. 1992. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries“. In Zanna M. (ed.) *Advances in experimental social psychology*. Vol 25, New York: Academic Press. Pp. 1 - 65

Řeháková (op.cit, 2006) konstatuje, že nové změny vedly k formulaci nových hypotéz a posléze i teorie. Tak hodnoty, které slouží primárně individuálním zájmům (moc, úspěch, požitkářství, stimulace, samostatnost) tvoří souvislou oblast, která leží proti jiné souvislé oblasti, tvořené třemi typy hodnot sloužícím primárně kolektivním zájmům (benevolence, tradice, konformismus). Univerzalismus a bezpečnost slouží oběma zájmům a jsou umístěny na hranicích mezi těmito oblastmi. Nejpravděpodobnější oblast spirituálního typu je někde v kolektivní oblasti, snad mezi benevolencí a tradicí, možné je umístění i mezi benevolencí a univerzalizmem.

Schematické vyjádření shrnuje celkový operacionalizaci blízký výklad konceptu zkoumání a měření hodnot, jak je Schwartz zformuloval na konci osmdesátých let dvacátého století a několik dalších let empiricky ověřoval. Jde zároveň už o základ hypotéz a dalšího algoritmu výzkumu.

Následující tabulka je ze str. 6 – 7 citovaného Schwartzova textu z roku 1992.

Tabulka č. 6: Schéma motivačních typů a hodnot pro zkoumání hodnot podle Schwartze
Motivační typ a hodnota

Primární	Sekundární
Sebeřízení	
Svoboda	-
Tvořivost	-
Nezávislost	-
Výběr vlastních cílů	-
Zvědavost (curiosity)	-
Seberespekt	-
Stimulace	
Míra vzrušení v životě (An exciting life)	-
Proměnlivost života (A varied life)	-
Smělost (daring)	-
Hedonizmus	
Potěšení (pleasure)	-
Užívání si života	-
Výkon, úspěch (achievement)	
Ctižádost	-
Vliv	moc
Schopnost	-
Úspěšnost	-
Intelligence	sebeřízení, univerzalismus
Seberespekt	-
Moc	
Sociální moc (social power)	-
Bohatství	-
Autorita	-
Ochrana vlastního image na veřejnosti	bezpečnost
Sociální rozlišování	výkon, úspěch
Bezpečnost	
Národní bezpečnost	-
Vzájemná výměna přízně	konformita

Bezpečnost rodiny	-
Vědomí přináležetosti	-
Sociální řád	-
Zdraví	hedonizmus
Bezúhonnost (clean)	konformita
Konformita	
Poslušnost	-
Sebekázeň	-
Zdvořilost	-
Úcta ke starším	tradice
Tradice	
Úcta k tradici	-
Zbožnost	spiritualita
Přijetí životního údělu	spiritualita
Stud	konformita
Umírněnost	bezpečnost
Spiritualita	
Duchovní život	-
Význam v životě (meaning in life)	univerzalizmus
Vnitřní soulad	univerzalizmus, bezpečnost
Nezaujatost (detachment)	-
Benevolence	
Ochota pomáhat (helpful)	-
Odpovědnost	konformita
Odpouštění	-
Čestnost	-
Loajalita	konformita
Zralost lásky	univerzalizmus
Opravdové přátelství	-
Univerzalizmus	
Rovnost	-
Spojení s přírodou	spiritualita
Moudrost	-
Svět krásy	-
Sociální spravedlnost	-
Snášenlivost	-
Ochrana přírody	-
Svět v míru	-

Celkem 11 typů a 56 hodnot.

Názvy hodnot samozřejmě neříkají nic o použitých stupnicích jejich přijetí, ale to, že vždy jde o měření míry přijetí této hodnoty a daného motivačního typu ve vztahu k jiným, je samozřejmé. Vesměs jsou pro jednotlivé indikátory používány devítistupňové škály.

Motivační typy slouží jako základ agregátů.

Na celý problém Schwartz nahlíží v dimenzi slučitelnosti či konfliktu. Kombinací těchto dvou hledisek vznikají přístupy ke konstrukci souhrnných agregátů a zároveň ovšem základní obecné hypotézy.

Předpokládá devět sestav porovnávání slučitelnosti: moc a úspěch (obojí vyjadřují sociální nadřazenost a respekt); úspěch a hedonizmus (obojí je zaměřeno na vlastní prožitky); hedonizmus a podněcování (čili: požitkářství a stimulace: obojí má za následek touhu po povzbuzování citové příjemnosti); podněcování a sebeřízení (obojí zahrnují vnitřní motivaci po zvládnutí a otevřenost ke změně); sebeřízení a univerzalizmus (obojí vyjadřuje spolehnutí se na vlastní posouzení a potěšení z rozmanitostí života); univerzalizmus a snášenlivost (obojí se zajímají o rozvoj jiných a transcendenci sobeckých zájmů – většina duchovních hodnot sem také patří); tradice a konformita (obojí zdůrazňují sebeomezování a podřízenost – to zdůrazňuje také mnoho duchovních hodnot); konformita a bezpečnost (obojí dává přednost řádu a harmonii ve vztazích); bezpečnost a moc (obojí dává přednost vyhýbání se nebo překonání hrozby nejistoty kontrolou vztahů a zdrojů).

V konfliktech jde hlavně o čtyři podoby:

- sebeřízení (samostatnost) a podněcování (stimulace) proti konformitě, tradici a bezpečnosti;
- univerzalizmus a snášenlivost (benevolence) proti úspěchu a moci;
- hedonizmus (požitkářství) proti konformitě a tradici;
- duchovnost (spiritualita) proti hedonizmu (požitkářství), moci a úspěchu.

V teoretické struktuře jednotlivých motivačních typů – Schwartz pracuje s deseti, protože na jedné straně podle něj spiritualita splývá s univerzalizmem, na druhé straně prochází všemi hodnotami, takže se mezi empiricky zachytitelnými motivačními typy spiritualita sama o sobě neobjevuje, ale je rozložena především do „univerzalizmu“, „benevolence“ a „tradice“ – předpokládá vlastně rovnocenné a vyvážené zastoupení všech.

Aplikace modelu ve 20 zemích (na 36 souborech) přinesla obrovské množství poznatků. Jejich zpracování patří rovněž do „kuchyně“ tohoto modelu a pracuje s dvourozměrnou analýzou založenou na testování nejmenších vzdáleností mezi indikátory v daném prostoru. Mezi základní metodologické poznatky (které zpětně pozměňují výchozí model) patří především:

- Prostor nesestává z deseti rovnocenných a vzájemně podobných motivačních typů hodnot, ale a/ jednotlivé prostory pro jednotlivé motivační typy jsou různě velké; b/ předěly mezi nimi nemají obvykle podobu přímek, ale křivek (nejsou tedy stejným způsobem ohraničené); c/ konformita a tradice se spojily vlastně do jednoho společného prostoru s tím, že hodnoty utvářející motivační typ „konformita“ jsou lokalizovány blíže středu, zatímco ty, které tvoří „tradici“, jsou od něj vzdálenější. Jsou však ve společné výseči, takže celkem je výsečí devět a ne deset.
- Předěly mezi jednotlivými motivačními typy nejsou stejně silné. Jasně jsou předěly mezi seskupeními těchto typů: do jednoho „seskupení“ patří konformita, tradice a bezpečnost, do druhého univerzalizmus a benevolence a konečně do třetího sebeřízení, stimulace, hedonizmus, úspěch a moc. (S tím, že tady jsou slabší vnitřní předěly, které toto třetí seskupení dále dělí na: sebeřízení spolu se stimulací, úspěch s mocí a samostatné místo – mezi těmito dílčími skupinami, tedy snad i jako svorník mezi nimi – zaujímá hedonizmus).
- Motivační typy hodnot lze lokalizovat do osového pole. Vertikální osu tvoří spojnice mezi sebezpřesahem (transcendencí) a vývojem sebe sama, jde tedy o osobnostní osu. O osu, která vyjadřuje hodnotové směřování individua „vůči sobě samotnému“. Horizontální osa je lokalizována mezi otevřeností ke změnám na jedné straně a konzervací situace na straně druhé. Jde o osu hodnotového směřování individua „vůči vnějšímu světu“. Platí, že proti sobě na vertikální ose stojí motivační hodnoty universalizmus s benevolencí proti úspěchu a moci. Naproti tomu na horizontální ose figurují krajnosti

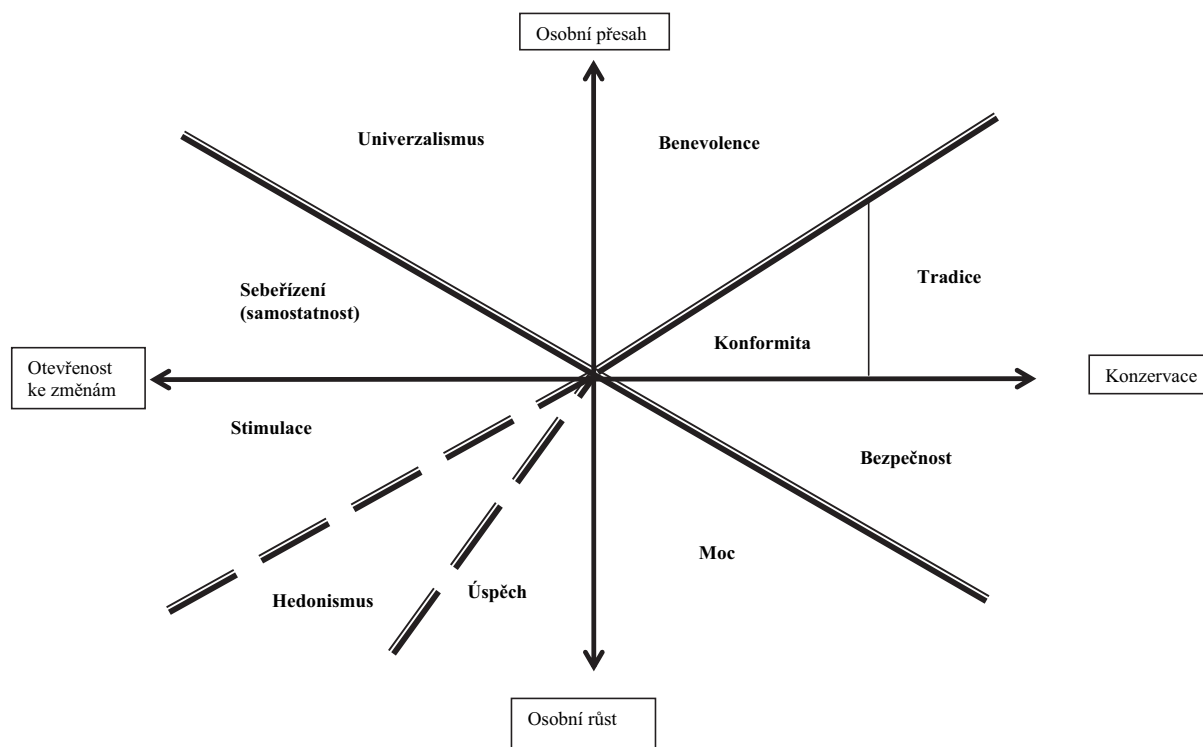
sebeřízení a stimulace (nejblíže pólu „otevřenost vůči změnám“) a konformita s tradicí a bezpečností, které jsou naopak nejblíže konzervaci daného stavu.

Avšak data z řady i opakovaných empirických výzkumů současně nepřinesla poznatky, že by nějaký hodnotový typ chyběl.

Grafické vyjádření ukáže rozložení jednotlivých motivačních typů hodnot, ke kterému Schwartzův tým dospěl jako základu teoretických východisek dalšího výzkumu hodnotových orientací. A mj. také na základě zpracování výsledků empirických výzkumů.

Graf je převzat z op. cit Schwartz, 1992, str. 45.

Graf č. 1: Grafické vyjádření empiricky zjištěných vztahů mezi typy hodnot

B. Řeháková prezentuje toto schéma v podobě kruhového grafu a upozorňuje, že kružnice vyjadřuje uspořádání typů hodnot v motivačním kontinuu. Devět výsečí na sebe navazuje. Řeháková (op. cit. str. 112) uvádí: „...začneme-li například u univerzalizmu, je další výsečí benevolence, ve třetí jsou hodnoty dvě, konformizmus, který je blíže středu kruhu a tradice, která je blíže okraji kruhu. Ve čtvrté výseči je umístěna bezpečnost, následuje moc, úspěch požitkářství, stimulace a v deváté výseči je samostatnost. Čím blíže si jsou kterékoliv dva typy hodnot v libovolném směru kolem kruhu, tím podobnější si jsou jejich motivace, čím si jsou vzdálenější, tím protichůdnější jsou jejich motivace.“ A přidává poznatek (podle Schwartz, S.H. 2001¹⁴, že „dosavadní výzkumy v 18 zemích ukazují, že soubor deseti hodnotových typů je úplný. Ve všech výzkumných souborech se objevila očekávaná kruhová struktura.“

Nicméně S. Schwartz prezentuje – a to i v dalších textech (např. Schwartz, S. H. 1994) – že ve výzkumech jeho týmu vytvořený, ověřený a aplikovaný postup zkoumání hodnot je vystihující a umožňuje srovnávání uvnitř národů a kultur i mezi nimi. Aplikace tohoto postupu je nejrůznější, včetně aplikace jádra modelu i na zvláštní skupiny populace. A to v nejrůzněj-

¹⁴ Schwartz, S.H. 2001. „A proposal for measuring value orientation across nations.“ In The European social survey core questionnaire development. ESS central co-ordinating team. Pp. 241 – 296.

ších zemích světa. (U nás, byl aplikován až prostřednictvím výzkumu European Social Survey, z roku 2002-3, jehož zaměření a výsledky prezentuje skupina textů v Sociologickém časopisu vol. 42, ročník 2006, číslo 1, pod celkovou redakcí K. Vlachové. /Str. 8 – 80./¹⁵ V předchozích výzkumech S. Schwarze byla data za ČR – podle autora samotného, viz Schwarz, op. cit. 2001 - jen symbolická, protože zahrnuje jen malou a zcela nereprezentativní skupinu vysokoškolských studentů.)

Pokud jde o zpracování výsledků výzkumů hodnot podle postupu vyvinutého S. H. Schwartzem, je možné shrnout základní postupy i jejich vývoj následovně:¹⁶

Měření hodnotových orientací podle Schwartz má vývoj od

- metody SVS (Schwartz Value Study),
- po metodu „zjišťování hodnotových orientací pomocí portrétů“.

SVS (Schwartz 1992, Řeháková 113):

Respondent posuzuje 57 určitých hodnot jako „vůdčí /řídící/ principy ve vašem životě“. (viz výše uvedené schéma). Každá hodnota je upřesněna vysvětlením v závorce a respondent posuzuje hodnoty na devítibodové stupnici od 7 /extrémně důležitá/ do -1 /je v protikladu k mým hodnotám/. Takto se měří deset teoreticky podložených hodnotových orientací:

- Moc (sociální moc, autorita, bohatství, zachování dobrého jména, společenské uznání);
- Úspěch (úspěšnost, schopnost, ctízádnost, vlivnost, inteligence);
- Požitkářství (zábava, užívání života, nestřídmost);
- Stimulace (odvaha, pestrý život, vzrušující život);
- Samostatnost (zvědavost, tvořivost, svoboda, volba vlastních cílů, nezávislost, sebeúcta);
- Univerzalizmus: ochrana životního prostředí, jednota s přírodou, svět krásy, tolerance, sociální spravedlnost, moudrost, rovnost, mírový svět, vnitřní harmonie);
- Benevolence (ochota, čestnost, odpuštění, oddanost, zodpovědnost, duchovnost, skutečné přátelství, citová a duchovní intimnost, smysl života);
- Tradice (podřízení se životním okolnostem, zbožnost, pokora, úcta k tradicím, mírnost, odpoutání od světských zájmů);
- Konformizmus (poslušnost, úcta k rodičům a starším lidem, zdvořilost, sebeovládání);
- Bezpečnost (čistota, národní bezpečnost, opětování služeb, sociální pořádek, bezpečnost rodiny, pocit sounáležitosti, zdraví).

Požadavky na vysokou úroveň abstraktního myšlení a představivost. Působí potíže lidem s nižším vzděláním, mládeži a lidem ze zemí, ve kterých vzdělávací systém neklade důraz na abstraktní myšlení (Řeháková, 2006, str. 113). Vysoké nároky na čas.

PVQ (Portrait Values Questionnaire)¹⁷

Krátké slovní portréty 29 různých lidí, z nichž každý je „nositel“ určité hodnotové orientace. U každého slovního portréty respondent určuje, do jaké míry se mu popsaná osoba podobá, a to výběrem ze šesti předepsaných variant odpovědí: od „velmi se mi podobá, podobá se mi, podobá se mi trochu, podobá se mi málo, nepodobá se mi“, až po „vůbec se mi nepodobá“. Jde o porovnání portréty se sebou ne sebe s portrétem.

¹⁵ Jde konkrétně o texty: Vlachová K. Úvodem k tématickému bloku The European Social Survey (ESS), str. 8 – 10; Vlachová K., Lebeda, T. Aktivní občanství a spokojenost s demokracií. Str. 11 – 34; Hamplová D. Životní spokojenost, štěstí a rodinný stav v 21 evropských zemích. str. 35 – 56. Chaloupková J., Šalamounová P. Postoje k imigrantům a dopadům Migrace v evropských zemích. Patří sem ovšem i citovaný text B. Řehákové.

¹⁶ Využíváme zde především shrnutí, které v tomto směru přinesl citovaný text B. Řehákové z 1. čísla Sociologického časopisu z roku 2006.

¹⁷ Schwartz, S.H., Melech G., Lehmann A., Burgess S., Marris M., Owens V. 2001. Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. In Journal of Cross-cultural Psychology 32, pp. 519 – 542.

2.4. Pokus o formalizaci přístupu k výzkumu hodnot - koncept D. Slejšky

Dragoslav Slejška byl osobností, která v některých směrech nemá v české sociologii od dob Chalupného obdoby. Byl neúnavným sběratelem a realizátorem nejrůznějších empirických sociologických šetření. Jeho sekundární analýzy, které z těchto šetření vytrvale zpracovával, obsahovaly několik desítek svazků a jsou, podle mého názoru, jedním z nejcennějších pramenů o existenci české i slovenské společnosti od šedesátých let do konce osmdesátých let dvacátého století. Je škoda, že se dosud nenašel nikdo, kdo by se studiu těchto textů soustavně věnoval. Jde o jeden z velkých dluhů české sociologie. Nejen vůči D. Slejškovi, ale především vůči analýze sociologického pohledu na realitu celé normalizační éry.

Možná, že je příznačné, že vlastně poslední publikovanou práci – pokud vím – věnoval Dragoslav Slejška tématu hodnot. Postupoval tak, jak pro něj bylo typické: pokusil se o systematickou sociologickou analýzu problému hodnot především z hlediska výsledků jejich zkoumání a z ní se pokoušel o formulování obecnějších teoretických východisek a konceptů. Jako vždy dával přednost formálně propracovanému pojmovému uchopení tématu, i za cenu, že musel přikročit k nově vymezeným pohledům a doplnění paradigmat. Nechal se inspirovat výsledky empirických šetření a odvahou, opřenu ovšem o letitou systematickou analytickou práci i zkušenost empirického sociologa, který měl trvalý kontakt s terénním výzkumem.

Prezentujeme zde ve velké stručnosti výtah ze Slejškova konceptu, uveřejněného především v publikaci *Slejška, D. 1990. Vývojové procesy lidských hodnot a naše doba*. Praha: Sociologický ústav ČSAV. Kromě toho je pozoruhodná také Slejškova stať „Svoboda hodnot i hodnota svobody“ (1990. In *Filosofický časopis* č. 3). Následující citace jsou vesměs z prvé publikace.

„Hodnoty jsou kategorizované síly lidského rozvoje, čerpající své hybné síly jak z celkového vývoje společnosti tak i ze svého imanentního vývoje. Přes hodnotovou sféru se realita člověka zasouvá do reality jeho přírodního i společenského okolí. (str. 7)“ To jsou důležitá východiska, s nimiž Slejška pracuje. Jde totiž o to, že jsou to dynamické procesy, kdy „nelze říci, že je to pouze hodnotová sféra, která pohání změny společenské reality, ale platí, že bez této sféry by ostatní stimuly společenského rozvoje působily s fatální zaslepeností. Adaptace společenské reality a hodnotového světa není jednostranná, ale vzájemná.“ (str.7)

Autor pojednává o vztazích mezi hodnotami a realitou – jako zdrojích nejen utváření hodnot, ale jejich změn; mluví o hodnotové dynamice - ve třech dimenzích:

- A. Subjekt – objektový vztah hodnotové sféry. Tady především rozvádí druhy napětí. Nejprve napětí mezi dosavadním stavem hodnot subjektu a možnostmi, vznikajícími utvářením objektu. Aktivita lidského subjektu znamená nejen diferenciaci, poznávání a prohlubování „nabídek objektů“, ale i překonávání těchto nabídek ve smyslu projektování nových variant a alternativ, čili přetváření objektu. Druhý druh napětí pramení ze vztahu mezi dosavadním stavem objektu a hodnotovými nároky subjektu. Jde tu o problém konformity s požadavky objektu, respektive zachování aktivního nadhledu hodnot nad realitou, mimo dosah manipulace.
- B. Konfrontace hodnot jako potřeb a hodnot jako kritérií životního smyslu. Slejška připomíná časté chápání hodnot (především psychology) jako „relativně ustálenějších potřeb (str. 10)“. Proti tomu stojí chápání hodnot jako „nejobecnějších norem, konstituujících smysl lidského života.“ (Rovněž str. 10 citované publikace.) Odmítá jednu i druhou krajnost, ale ukazuje na vztah hodnot k oběma. A zároveň rozvádí, že hodnoty jsou historickou, vývojovou kategorií. „Poté, co se hodnoty generovaly z potřeb, se od nich ontogeneticky během dlouhodobého vývoje lidstva permanentně relativně oddělují, aby mohly z nadhledu hrát kritériální roli v procesu „uznávání

potřeb“ a v jejich preferenčních volbách.“ (str. 11). A pokračuje: „Hodnoty jsou kategorizované duchovní síly, které v sobě zkoncentrovaly zkušenosti a potřeby mnoha desítek tisíc let vývoje lidského rodu a postupně se osamostatnily ve zvláštní sféru individuálního i společenského vědomí. Hodnoty vystupují jako substantiální výraz na jedné straně lidských potřeb a na druhé straně lidských tužeb, ideálů a přesvědčení přesahujících horizont přítomně daných potřeb. Jejich podstatu tvoří napětí mezi osobními potřebami a nadosobními ideály.“ (str. 11 – 12) A logicky rozvádí, že: „Konfrontace hodnot jako potřeb a hodnot jako kritérií životního smyslu se ...stává další osou hodnotové dynamiky (str.12)“. Jde o vliv velmi důležitý, protože umožňuje mj. i anticipovat potřeby budoucnosti. „V podobě předsevzetí, nadějí, záměrů, plánů, programů a životních i společenských cílů předstihují danou realitu.“ (str.12) Slejška vyvozuje: „Z perspektivně zaměřených přesvědčení, tužeb a ideálů se odvíjejí hodnotové cíle, které lidé formulují pro velké historické obraty. Z každodenních potřeb a zájmů se odvíjí hodnotový potenciál těch, kteří mají tyto obraty realizovat.“ (str. 12)

- C. Interakce hodnotové oběti a hodnotového přínosu. Slejška připomíná, že ani volba subjektu pro sebe nejvhodnější alternativu objektu, která je spojena s hodnotovým ziskem, není jednosměrná. „Je pravidlem dějin, že každý hodnotový přínos, každá myšlenka, každý ideál, který se v nich uskutečňuje, žádá úsilí, bolesti, ztráty i oběti.“ (str. 13). A dále vyvozuje: „Události, úspěch i neúspěchy, vykoupené úsilím, utrpením a životy, mají pro lidstvo, pro národy, hodnotu tragických závazků. Nesmí být zapomenuty pod pokutou ztráty morální tváře... Jejich vymazávání znamená ztrátu vlastní ceny, kontinuity a zakotvenosti v dějinách. Je to cesta k celkové netečnosti vůči lidským hodnotám.“ (str.13) Proto je interakce hodnotové oběti a očekávaného hodnotového zisku dalším vnitřním stimulem hodnotové dynamiky.

Toto je ve stručnosti základ Slejškova pojmového uchopení hodnotové dynamiky a hodnotových orientací. (Samozřejmě včetně toho, že Slejška pracuje s výsledky empirických sociologických výzkumů jako s reflexí skutečnosti a jako takové je bere vážně. Takže pro něj je samozřejmostí konstatovat, že „dynamismus hodnotového světa se projevuje ve změnách hodnotových stupnic a struktur“. /Str 17/) Jejich vymezení pak slouží jako základ pro snahu o komplexnější uchopení a charakteristiku hodnotového vývoje české (československé) společnosti až ke zlomu v roce 1989 i založení trendů, které umožňují do jisté míry predikovat další vývoj.

Konkrétní pojmové schéma, s nímž Slejška pracuje, zahrnuje tyto rozhodující náhledy na složení (a možnosti empirického uchopení a analýzy) hodnot.

A. Subjekt – objektový vztah probíhá v mnoha variantách mezi dvěma krajními typy hodnotových orientací, které představují typovou dispozici pro určitou hodnotovou dynamiku:

Stabilní hodnotová orientace: Tento typ představují lidé, kteří se drží určitých hodnot osvojených v dětství nebo mládí, po celý život, nikdy o nich nezapochybují a neuznávají, že společenské vlivy by jim mohly nabídnout vyšší nebo pravdivější hodnoty. (Např. nositelé náboženských hodnot, liberálně demokratických politických hodnot, bolševických politicky ideologických hodnot. A platí to, podle Slejšky, i pro „konvertity“. Je potřeba připojit poznámku: z textu zřetelně rozpoznáváme, že D. Slejška především zobecňoval, aby mohl postihnout zkušenosti zažité současností a nedávnou minulostí společnosti v této zemi.)

Hledající hodnotové orientace: Nejsou uspokojeni s hodnotami osvojenými v dětství a mlá-

dí, podrobují je vnitřní kritice a samostatně utvářejí strukturu svých hodnotových orientací.

Na str. 28 Slejška dodává: „Existuje i další postojový typ, který nelze přiřadit ani k jednomu z výše uvedených, a to typ přizpůsobivých a hodnotově rigidních pragmatiků, kteří jsou k zásadním hodnotám indiferentní. I pro ně platí všeobecně dominantní životní hodnoty zdraví a rodiny, v jejich jménu však usilují především o dosažení uspokojivé existence za jakékoli konstelace společensky politických vztahů.“

B. Samotné procesy hodnotové dynamiky pak nabývají podob, které Slejška shrnul do posunů mezi čtyřmi základními dvojicemi protikladů:

- valorizace / devalorizace (polarita posilování či oslabování hodnot)
- latentizace / aparentizace (změny v míře zjevnosti hodnot: mezi skrytými a zjevnými)
- instrumentalizace / targetizace (změny z hlediska cílovosti hodnot: mezi hodnotami jako nástroji a hodnotami jako cíli)
- problematizace / krystalizace (změny z hlediska srozumitelnosti, jasnosti hodnot: mezi nejasností a obtížnou srozumitelností a zřetelností hodnot).

B.1 Valorizace a devalorizace hodnot

Této polaritě věnuje Slejška největší pozornost. Pokusíme se shrnout jeho základní postupy a přístupy.

Změna síly hodnotových důrazů, která se projeví buďto ve valorizaci, nebo devalorizaci: kontinuum mezi vznikem, rozvojem, nástupem či posilováním těch či jiných hodnot a hodnotových soustav na jedné straně a jejich ústupem, odumíráním, zánikem na straně druhé.

Valorizace - k ní dochází, volí-li subjekt nově nebo zesíleně příslušnou alternativu z těch, které mu nabízí objekt a nebo projektuje-li subjekt sám utvoření této alternativy. Jako hodnota může valorizovat také ta potřeba, která projde úspěšně přehodnocením z hlediska kritérií životního smyslu. Hodnota se valorizuje tím více, čím více obětí je subjekt ochoten pro její získání přinést. Devalorizace je pak opakem. Z hlediska celkových hodnotových struktur se valorizace projevuje postupem hodnot v individuálním, skupinovém nebo společenském povědomí, devalorizace jejich ústupem. Při výzkumech se to projevuje posuny v hodnotových žebříčcích.

Kritérium vzniku a zániku hodnot se projevuje v dichotomii „hodnotová kreativita – anihilace“ (str. 37 a n.). Jde v zásadě o variantu původní dvojice (tedy: projev procesů valorizace či devalorizace), opřené na jedné straně o tvořivost a otevřenost, na druhém pólu o uzavřenost, snahu o neměnnost a obavu před změnou. Krajní podobou hodnotové anihilace je „znehodnocení základních životních hodnot, bez nichž ztrácí život svůj smysl. Bez těchto hodnot se bortí celková hodnotová struktura a i celková životní jistota.“ (str. 38)

Další dvojici tvoří aplikace kritéria rozšíření, růstu a zužování, poklesu pole působnosti dané hodnoty. Aplikace je možná v dichotomii „hodnotové disperze a hodnotové kontrakce“ (str. 38 a n.)

Jde spíše o kvantitativní pohled, kde disperze znamená rozšíření hodnotových orientací do širších kruhů populace, ve veřejném mínění, v širším sociálním poli. Kontrakce je naopak zužování tohoto sociálního pole, omezování v uplatňování hodnotových orientací jen na specifickou část populace. Při tom jde také o formy šíření/nešíření hodnot, především pokud jde o svobodu, jako podmínku hodnotových orientací, včetně jejich šíření.

Konečně podle kritéria změny kvality daného hodnotového obsahu samotného, může dojít k rozvoji směrem na kvalitativně vyšší hladinu nebo ve směru úpadku. Tady Slejška navrhuje dichotomii „hodnotová intenzifikace – hodnotová degradace“ (str. 41 a n.)

Kombinací těchto hledisek lze vytvářet různé podoby vývojových hodnotových typů a podle nich (podle jejich převahy) charakterizovat i určitou etapu společenského vývoje. Jde o čtyři základní valorizační – devalorizační typy:

- hodnotová disperze a intenzifikace (růst a rozvoj);
- hodnotová disperze a degradace (růst a úpadek);
- hodnotová kontrakce a intenzifikace (rozvoj a pokles)
- hodnotová kontrakce a degradace (úpadek a pokles).

Kromě těchto typů (které vykresluje a lokalizuje v naší společnosti – viz str. 42 - 45) nabízí Slejška ještě jednu dimenzi vidění valorizačních procesů, totiž podle kombinovaných trendů spokojenosti a hodnotových důrazů. (str. 46). Uvádí tyto typy:

Hodnotová euforizace: při zvyšování spokojenosti a současných hodnotových důrazech na určitý faktor probíhá euforicky generovaná valorizace.

Hodnotová kriticizace: když roste nespokojenost a hodnotový důraz na určitý faktor.

Hodnotová saturizace: roste spokojenost a klesá hodnotový důraz na určitý faktor.

Hodnotová apatizace: roste nespokojenost a snižují se hodnotové důrazy na určitý faktor.

Konečně poslední pohled na valorizační procesy vychází, podle Slejšky, z toho, jakého typu a jakého obsahu hodnoty se valorizují/devalorizují.

Podle toho lze hovořit o procesech hodnotové spiritualizace (zduchovnění), hodnotové materializace, nebo hodnotové religionizace či hodnotové sekularizace.

V další části D. Slejška (str. 47 – 55) věnuje pozornost ne jednoznačně kategorizovaným vlivům hodnotových tradic a procesům revalorizace. Jde o zajímavý pohled především na skutečnost hodnotových tradic tak, jak se mohla vyjevovat v prvním roce po listopadu 1989.

Další část svého „modelu ke zkoumání hodnot“ věnuje D. Slejška rozčlenění hodnot podle toho, zda jde o hodnoty aktivace nebo dezaktivace. (str. 56 a n.). Předpokládá, že na cestě ke společenskému obratu se proti sobě staví bloky aktivačních a dezaktivačních hodnot. Vymezuje je přímo – v operacionální, empiricky zachytitelné podobě. Je zde zřejmý přístup opřený o vyhodnocení řady výzkumů a o některá obecně – teoretická východiska.

Aktivační hodnoty:

1. svobody - vnitřní i vnější, s hodnotami samosprávy, demokracie, pluralismu, spjatého s tolerancí;
2. rozvoje osobnosti - ve vztahu ke vzdělání, kultuře, umění, sportování a dalším hodnotám volného času;
3. invence - tvořivosti, inovace, podnikavosti, dosahování špičkové pracovní i odborné úrovně;
4. veřejné aktivity - a osobního přínosu společenskému rozvoji a ochraně životního prostředí;
5. hodnotové kritiky, kritické iniciativy, přímého jednání.
6. systémové otevřenosti, informovanosti.

„Centrem těchto hodnot je spojení osobní nezávislosti a sociální odpovědnosti.“ (str. 57)

Desaktivační hodnoty:

1. osobního klidu, bezrizikovosti, apatie, vyhýbání se konfliktům a kritice;
2. soukromí, apolitičnosti;
3. konzumačního životního stylu;
4. rutiny, manýry, přízemnosti, zaběhané osvědčenosti;
5. konformity, spokojenosti s daným stavem, poddajnosti, přizpůsobivost daným okolnostem a manipulačním manévřům;
6. systémové uzavřenosti, utajení, dezinformovanosti, frázovitosti.

Tyto hodnoty působí jako negativní „když začínají vystupovat jako určující hodnoty životního stylu a řídicí činnosti.“ (str. 57)

Pozoruhodný text, který následuje, je věnován jednak charakteristice některých valorizačních a devalorizačních procesů v naší společnosti a také charakteristice nejvýznamnějších hodnot z hlediska jejich dynamiky.

B.2. Latentizace a aparentizace hodnot

Tento pohled na dynamiku hodnot formuluje Slejška (str. 103 a n.) jako změny v míře zjevnosti hodnot: pohyb mezi soukromým a veřejným uplatňováním hodnot. Latentizaci přitom chápe jako posilování soukromých hodnot osobních a neformálně skupinových, dále také přechody veřejně společenských hodnot do skrytých, neveřejných poloh, takže jsou komunikovány jen uvnitř úzké rodiny či mezi nejbližšími přáteli. Velkou roli tu Slejška přisuzuje míře přesvědčení hodnotového subjektu o nutnosti preferovat právě určitou hodnotu. Převažují tu často hodnoty životního smyslu nad hodnotami běžných potřeb. Aparentizaci chápe autor jako přechod hodnot do zjevných poloh, kde jsou komunikovány v širších společenských vztazích, v médiích a stávají se nosnou položkou veřejného mínění. To, do jaké míry jsou i latentní hodnoty veřejně manifestovány, do jaké míry existuje tato možnost, je znakem otevřenosti společnosti. Autor upozorňuje na rozdíl mezi latentizací a hodnotovou poráženeckou defétizací: ta je zdrojem devalorizace projevující se např. kolaborací s totalitním režimem, zatímco latentizace je projevem počínající valorizace, protože v sobě skrývá přípravu odporu. „V aparentizaci zase může přecházet hodnotová disperze (kvantitativní valorizace), spojená s hodnotovým zpovrchněním (kvalitativní devalorizace)“, dodává D. Slejška na str. 105 své publikace.

B.3 Instrumentalizace a targetizace hodnot

Zde má autor na mysli dynamiku hodnot v souvislosti se změnami v míře jejich zacílení. Na jedné straně stojí instrumentální hodnoty (Slejška je chápe jako „podmínky dosahování osobně či společensky vytyčených životních a historických cílů a tím i jako prostředky realizace stavu, odpovídajícího kritériím cílových hodnot“, str. 117), naopak cílové hodnoty, finální, spojené s cílem či terčem (anglicky „target“), jsou vyjádřením „vyššího smyslu“ lidského jednání, jako hodnoty které dávají smysl životu a jeho základním aktům. Tady nemusí jít, jak Slejška upozorňuje, o dichotomii, ale spíš o kontinuitu. Instrumentální a cílové hodnoty mají tendenci ke konvergenci a stávají se součástí „komplexních hodnotových faktorů“ (op. cit., str. 118) Dále rozebírá různé varianty a možnosti této konvergence, stejně jako vlivy na divergenci a následky rozdělování instrumentálních a targetových hodnot. Upozorňuje zejména na odlišné chápání času, které je pro oba druhy hodnot příznačné. A také na relativitu instrumentálních a cílových hodnot, právě ve vztahu k odlišným časovým a referenčním zařazením. Samostatný text věnuje posunům a změnám této dichotomie v období společenského obratu.

B.4 Problematizace a krystalizace hodnot

Poslední dimenze přístupu k poznávání hodnotové dynamiky je podle D. Slejšky v míře jasnosti hodnot. Změny hodnotového vědomí se uskutečňují na kontinuu mezi póly problematizace a krystalizace. S problematizací hodnot je spojena míra uvědomování, s krystalizací spojuje autor především míru průbojnosti a aktivity při prosazování hodnot. Dochází ovšem k prolínání obou fází a k jejich odlišnému vrstvení. Zajímavý je pokus o zasazení do dalších souvislostí, kde Slejška rozlišuje fázi „hodnotové vágnosti a rozháranosti“, na ni může navázat problematizace hodnot, která přechází v hodnotové uvědomění, ústící až v krystalizaci (schéma na str. 135). Spojuje tyto fáze s rozhodovacím procesem a také, byť ne explicitě, s procesem interiorizace hodnot. Zajímá ho ale víc „celospolečenská rovina“, takže text o této dimenzi hodnotové dynamiky ústí v pokus o charakteristiku prolínání krystalizace a problematizace mezi společenským konsensem (v němž hodnoty krystalizují), jeho problematizací, ústící ve společenském desensu.

Zcela na závěr formuluje D. Slejška pod titulkem „poslání“ (str. 138) sadu otázek, které vycházejí z jeho čtyř dimenzí hodnotové dynamiky a na některé je, podle něj, třeba odpovědět proto, aby bylo možné právě hodnotovou dynamiku dané společnosti pochopit.

Věnoval jsem shrnutí Slejškova postupu poměrně hodně místa z několika důvodů. Jde především o pokus v české novější literatuře – pokud jsem byl schopen do ní proniknout – ojedinelý. Pokus, který zahrnuje snahu o ucelené uchopení problému hodnot v jejich dynamickém rozměru. To samo o sobě stojí za pozornost, a to i když nelze s D. Slejškou v mnoha směrech souhlasit. Problematické jsou sice metodicky diferencované, avšak se společností „jako celkem“ pracující postupy, nepřijatelné jsou „metodické skoky“ od formálního konceptu k obecným výpovědím o dynamice společnosti, diskutabilní jsou samotné pohledy na dimenze dynamiky, často postup vyvolává dojem, že autor chtěl za každou cenu pojmenovat nejrůznější fazety problému a dával tak chťe nechťe přednost formálním operacím před snahou o obsahovou analýzu (což je zřejmě nebezpečné u každého postupu teoretizování opřeneho o analýzu empirických dat) atd.

Ale: to, že je tu prezentován pokus o strukturovaný přístup k vývoji hodnot ve společnosti, který je inspirovaný empirickými zjištěními a zase se k nim vrací, pracuje s nimi jako s důležitými východisky či alespoň ukazuje na bílá místa právě v empirickém uchopení skutečnosti pro to, aby mohl být výsledek validnější a platnější, to považuji za velmi podstatné.

Musím říct, že setkání se Slejškovými texty mi velmi pomohlo v pokusech o uchopení problematiky hodnot v naší společnosti za pomoci sekundární analýzy výsledků velkých empirických sociologických šetření. A také následně v úvahách o možnostech přístupu k samotným východiskům těchto výzkumů a tedy i k pojetí hodnot samotných. Především mě podpořilo v tom smyslu, že cesta re-operacionalizace by mohla být schůdná, nebo alespoň, že stojí za to ji zmapovat. Zároveň mě Slejškův text varoval před příliš velkými ambicemi, které by bylo možno spojovat právě s tímto přístupem k poznávání hodnot ve společnosti či jejich částech: přísné vymezení záměru a zacílení je nutné dodržet. Aby nedošlo k degradaci celého přístupu příliš vysokými zobecněními.

Za nejcennější považuji na Slejškově přístupu jeho důraz na dynamiku hodnotových struktur jako na základní otázku empirického sociologického zkoumání hodnot. I když formálně – teoretický koncept, který předložil, sám zřejmě není v ucelené podobě využitelný pro koncept empirického sociologického výzkumu, jeho poukaz na jednotlivé aspekty hodnotové dynamiky nelze pominout.

V každém případě i Slejškův postup lze chápat jako jeden z proudů uvnitř rozsáhlejšího toku sociologického poznávání hodnot, jaký představují např. Inglehart a Schwartz. Totiž: práce s výsledky empirických sociologických výzkumů založených na sběru hromadných dat jako jednom ze zdrojů pro koncipování jednak metodologie přístupu ke zkoumání skutečnosti, jednak propracovávání teoretických východisek výzkumu hodnot a tedy i samotného pojetí hodnot jako takového.

Slejškova snaha o pojmové uchopení jednotlivých atributů zkoumání a poznávání hodnot by bez inspirace výsledky empirických výzkumů a přímé zkušenosti z nich nebyla možná. I když je někdy snad až krkolomná a příliš formalizující, může velmi napomoci při koncipování vzta-hových rámců a operacionalizovatelných východisek pro další šetření.

3

Poučení či závěry?

Vlastně ani jedno, ani druhé. Ve většině případů jsme prezentovali předchozí témata jako fakta, která sama o sobě umožňují poučení, protože se s nimi dá (alespoň doufám) dál pracovat. Vyvozovat závěry bude možné až po ověření možností pracovat s nimi v budoucím výzkumu.

Takže základní „výstupy“ z prezentovaného textu jsou spíš metodické, nebo navozující možnosti a potřebnost dalších kroků výzkumu.

Především se ukázalo, že bez zakotvení sociologického výzkumu hodnot v pokud možno co nejpřesněji specifikovaném teoretickém a metodologickém konceptu nedává valné výsledky a postrádá vlastně smysl. Ve světě „plném zajímavostí“ přidávat další zajímavost z tematiky tak závažné a komplikované jakým jsou hodnoty znamená přistoupit na to, že sociologie je součástí šoubyznysu. Možná, že by to pomohlo popularizaci sociologie ve společnosti (a že by to bylo potřebné!), ale zřejmě za cenu devalvace sociologického poznávání samotného.

Zároveň se ukázalo, že respektovaných konceptů sice není mnoho, ale jsou výrazně odlišné a tudíž i jejich vypovídací váha (když nechci použít výraz „hodnota“) a specifikace a případně aktualizace mohou podávat třeba i protichůdné obrysy sociální skutečnosti. To samo o sobě nemusí vadit. Ale vadit by to mohlo v okamžiku, kdybychom chtěli jen a jen z některého konceptu vyvozovat aplikovatelné poznatky například sociotechnické povahy. Záruky, že bychom se v závěrech a vyvozování možných postupů mohli naprosto minout, jsou dány jednotlivým postupem. Nabízí se otázka, zda v dalším zkoumání není potřebné uskutečnit kroky porovnávající výsledky výzkumu hodnot podle jednotlivých konceptů, případně i s dalšími postupy. V některých směrech je na co navazovat a z čeho vycházet. Tak například Inglehartův „osmiznakový“ postup byl v empirickém sociologickém výzkumu v ČR i jinde použit mnohokrát. Jeho srovnávání je možné. A to i s výsledky podle konceptu S. H. Schwartz. Protože i s využitím tohoto konceptu jsou k dispozici data za ČR i za řadu dalších zemí. Můžeme slíbit, že se o takovou analýzu pokusíme. Výsledky prvního kola budou brzy k dispozici – tedy výsledky použití konceptu výzkumu hodnot podle Schwartz (ve studii Martina Vávry) i výsledky použití konceptu výzkumu hodnot podle R. Ingleharta (ve studii kolegyně M. Muralové). Samozřejmě, že pak nastane obtížná etapa možností či nemožností srovnávání obou těchto postupů. Se srovnáváním výsledků postupu zkoumání hodnot podle G. Hofstede je situace podstatně méně příznivá, poněvadž data za rozsáhlejší soubor za ČR se nám nepodařilo zjistit. Takže tady můžeme nanejvýš vyvozovat z literatury, zvláště z textů publikovaných samotným G. Hofstede.

Je možná ještě několik obecnějších skutečností, které z prezentovaných konceptů a postupů vyplývají.

Velmi pravděpodobně platí, že sociologické empirické zkoumání hodnot nevystačí s jednoduchým „vševystihujícím“ idikátorem či modelem. I sám Inglehart – který s takovým jedno-

duchým indikátorem pracuje při výzkumu – to vlastně vyvrací, poněvadž při interpretacích nezůstává nikdy pouze u tohoto zjednodušeného vyjádření. Kombinuje další výsledky svých výzkumů s „tvrdými daty“ o stavu a vývoji dané společnosti a s dalšími poznatky, které zapadají do obecného konceptu výzkumu hodnot, ale nejsou zjistitelné pomocí i sebepracovavnějšího a široce založeného empirického sociologického šetření. Jednak to znamená, že metoda „social survey“ sama o sobě nestačí a především, že je potřeba pracovat s indikacemi různé míry obecnosti a agregace.

Na druhé straně, ale analýza jasně ukazuje, že takovým „vševystihujícím“ modelem už vůbec nemůže být nekončící baterie výroků. Protože se v ní respondent prostě ztratí. Slejškovo úsilí o analýzu a detailizaci forem a postupů, které je třeba vzít v úvahu při poznávání hodnot, vypadá přehnaně – a asi i takové je, protože obvykle nejsou podmínky pro to, aby mohla být analyzována všechna hlediska, která se Slejška pokusil vymezit – avšak může pomoci v přípravě takových výzkumných nástrojů, které by co nejpřesněji zachytily rozhodující fáze a části hodnotových struktur jako předmětu výzkumu. Postup opřený o rozklad vnitřních součástí utváření, existence a působení hodnot je zřejmě nutnou součástí přípravy každého konceptu výzkumu hodnot.

Navíc takový postup – spoléhající na formální součásti a logicky i na terminologii sledující témantickou a formální podobnost či shodu – by mohl být důležitým omezujícím vlivem kulturních východisek tvorby konceptů empirických sociologických výzkumů hodnot. Právě tato kulturní, ba civilizační východiska, která jsou chtě nechtě imanentní dosavadním konceptům empirického výzkumu hodnot, mohou být předmětem vážné kritiky. I když se jich, samozřejmě, nelze nikdy zbavit, postupy jejich zmírňování by asi měly být soustavně promyšleny a ověřovány.

V těchto závěrečných poznámkách lze najít i základní záměry dalšího výzkumu v rámci dlouhodobého projektu „Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj snižování negativních důsledků nadměrné sociální diferenciacce a posilování sociální koheze v ČR“. Připomeňme, že prezentovaný text je jedním z podstatných teoretických východisek pro tvorbu svérázného konceptu výzkumu hodnot a především pro přípravu rozsáhlého empirického sociologického výzkumu české společnosti na téma vztahu hodnotových struktur a sociální stratifikace, jako činitelů vlivu na stav a vývoj sociální soudržnosti české společnosti. Přehled základních postupů sociologických výzkumů hodnot je na cestě za zpracováním našeho dlouhodobého výzkumného úkolu nezbytným krokem.

4

Použitá literatura

Atkinson A. B., Cantillon B., Marlier E., Nolan B. 2005 (verse 31.5.2005) Taking Forward the EU Social Inclusion Process. Version to be revised Following the Presidency Conference on 13-14 June 2005. (An Independent Report Commissioned by the Luxembourg Presidency of the Council of the European Union.)

Bauman, Z. 1996.

Myslet sociologicky. Praha: SLON

Beck U., 2004.

Riziková společnost. Praha: Slon

Berger P., Luckman T., 1999.

Sociální konstrukce reality. Brno: CDK

Berger-Schmitt, R. 2002.

Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for Enlarged Union. In Czech Sociological Review, Vol. 38, No. 6, pp. 721 – 748

Cabada, L., Kubát, M. a kol. 2004.

Úvod do studia politické vědy. Praha: Eurolex Bohemia

Dahrendorf R., 1994.

Svoboda a sociální vazby. Poznámky ke struktuře argumentace. In Liberální společnost. Praha: Filosofia. Str. 9 - 16

Dahrendorf R., 2007.

Hledání nového řádu. Praha, Litomyšl: Paseka

Disman, M. 1993.

Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha: Karolinum

Dorotíková, S. 1998.

Filosofie hodnot. Praha: Karolinum

Drapela, V. J., 1997.

Přehled teorií osobnosti. Praha: Portál

Dreitzel, H. P., 1980.

Die gessellschaftlichen Leiden und das Leiden an der Gessellschaft. Stuttgart

Durkheim, E. 2004.

Společenská dělba práce. Brno: CDK

- Ellis, D. R. 1998.
Just Result. Ethical foundations for policy analysis. Washington: Georgetown University Press
- Engliš K. 1930.
Teleologie jako forma vědeckého poznání. Praha: F. Topič.
- Engliš K. 1947.
Teorie hodnoty a hodnocení. Praha: Melantrich
- Erikson, E. H. 2002.
Dětství a společnost. Praha: Argo
- Fišera, I., Vlácil, J. 1970.
Výzkum hodnotových orientací a model D.O.S.A. In: Sociologický časopis, č. 2, str. 192 – 197
- Forrest, R., Kearns, A. 2001.
Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood. In: Urban Studies, Vol. 38, Issue 12
- Geertz C. 2000.
Interpretace kultur. Praha: Slon
- Havlanová, P. 2002.
Teoretické a metodologické problémy zkoumání hodnot, hodnotových orientací adolescentů. Dizertační práce. FSV UK Praha
- Hartman, N. 2002.
Struktura etického fenomenu. Praha: Academia
- Helus Z. 1973.
Psychologické problémy socializace osobnosti. Praha: SPN
- Hofstede, G. 2001.
Culture's Consequences. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage
- Holý, L. 2001.
Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha: SLON.
- Holland J. G., Skinner B.F. 1968.
Analýza chování. Praha: SPN
- Hroch M.,
Národní tradice a identita. Podkladový materiál VIZE, Praha 2001 (text č. 11)
- Inglehart, R. 1977.
The Silent Revolution. /Changing Values and Political Styles among Western Publics/. Princeton: Princeton University Press
- Inglehart, R. 1997.
Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart R., Basaněz M., Moreno A. 1998. Human values and beliefs: A Cross-cultural sourcebook. An Argot: University of Michigan
- Janoušek, J., Bokorová, V. a kol. 1971.
Motivace a civilizační proměny. Praha: Svoboda
- Jenks C. 1997.
Cultura. London, New York: Routledge
- Kant, I. 1996.
Kritika praktického rozumu. Praha: Svoboda

- Kis, J. (ed.) 1997.
 Současná politická filosofie. Praha: Oikoymenh
- Kluckhohn C. 1967.
 Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. In Parsons, T., Shills E.A. /Eds/. Toward a general theory of action. Cambridge, MA: Harvard University Press, str. 388 – 433. (První vydání 1951)
- Kolář, P., Svoboda, V. 1997.
Logika a etika (Úvod do metaetiky). Praha: Filosofia
- Krejčí, J. 2002.
Postižitelné proudy dějin. Praha: SLON.
- Krejčí J. (ed.). 2002.
Kontrastní hodnoty a multikulturní společnost. Praha: Filosofia
- Loewenstein, B., 1992.
 Nacionalismus, demokracie, manýrismus. In: Sociologický časopis roč. 28, č. 3
- Madsen K.B. 1972.
Teorie motivace. Praha: Academia
- Machonin P. a kol. 2004.
 Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu. Praha, MPSV
- Mareš P., Sirovátka T. 2004.
 Sociální exkluze. In Musil J. a d. Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. Praha: Studie CESES č. 9
- Matějů, M., Soukup, V.,
 Kultura. In Velký sociologický slovník. 1996. Praha: Karolinum, str. 547 - 549
- Miller, D. (ed.) 2000.
 Blackwellova encyklopedie politického myšlení. Brno: Barrister & Principal
- Musil J.,
 Formování české státnosti. Podkladový materiál VIZE, Praha 2001 (text č. 13)
- Musil J. a d. : 2004.
 Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. Praha: Studie CESES č. 9
- Musil J. 2004.
 Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika. In. Musil a d. Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. Studie CESES č.9. Praha: UK FSV CESES
- Parsons, T. 1971.
 Společnosti – vývojové a srovnávací hodnocení. Praha: Svoboda
- Parsons.T., Shils. E.A. (eds.) 1951.
 Towards a General Theory of Action. New York: Harper
- Petruciová, J., Feber, J. (eds.) 2005.
Člověk, dějiny, hodnoty II. Ostrava
- Petrusek M., 1967.
 Sociometrie. Praha: Svoboda
- Petrusek, M. 1992.
Alternativní sociologie. Praha: SLON.
- Petrusek, M. 2006.
 Společnosti pozdní doby. Praha: Slon
- Popper, K., R. 1997.
Logika vědeckého bádání. Praha: Oikoymenh

- Potůček M. a kol. 2003.
Putování českou budoucností. Praha: Gutenberg
- Prudký, L. 2000.
Česká společnost - duchovní rozměr transformace. In: Československé vztahy, Slovensko-české vztahy. Liberec: Technická univerzita, Str. 173-184
- Prudký, L. u a. 2001.
Religion und Kirchen in Ost(Mittel) Europa: Tschechien, Kroatien, Polen. Ostfildern: Schwabenverlag AG.
- Prudký L. 2004 a.
Subjektivní, zejména duchovní aspekty diferencí a možných směrů eufunkčního upevnování sociální soudržnosti. In Machonin P. a kol. Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu. Praha: MPSV, str. 59 – 72.
- Prudký L. 2004 b.
Vývoj hodnot v české společnosti: zkoumání a pohled na dílčí výsledky. In. Rozvoj české společnosti v Evropské unii I., Praha: FSV, Matfyzpress.
- Prudký L., 2004 c.
Hodnoty a normy v české společnosti – stav a vývoj v posledních letech. Učební texty KVDO 1. Brno: Akademické nakladatelství CERM
- Prudký L. 2005a.
Vývoj hodnotových preferencí v české společnosti po roce 1989: transformace jako změna hodnot? In Petrucijová J., Feber J., (eds) Člověk, dějiny, hodnoty II. Sborník z mezinárodní konference. OU a VŠB-TU Ostrava,
- Prudký L. a kol. 2005 b.
Vybrané výsledky výzkumu hodnotových struktur studentů 1. ročníků Fakulty humanitních studií UK. In. Lidé města, č. 2, 2005 – 16. str. 143 – 202
- Prudký, L. 2005c.
Koncepty empirického výzkumu hodnot. In Macek, P., Dalajka, J. (eds).
Vývoj a utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech. Brno: FSS MU
Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku. 2002. Praha: Gutenberg.
- Quesnell M. D., 2002.
Co si myslíme, čemu věříme a kdo jsme. Praha: Amphora
- Rabušic, L. 1990.
Tichá revoluce, neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech. In Sociologický časopis, č. 6, str. 505 - 517
- Rabušic, L. 2000.
Je česká společnost „postmaterialistická“? In Sociologický časopis č. 1, str. 3 - 23
- Rabušic, L. (ed.). 2001.
České hodnoty 1991 – 1999. Sociální studia 6. Brno: Fakulta sociálních studií. Masarykova Univerzita.
- Rokeach, M. 1973:
The Nature of Human Values. New York: Free Press.
- Rokeach, M. (ed.) 1979:
Understanding Human Values. New York: Free Press
- Řeháková, B., 2006.
Měření hodnotových orientací metodou hodnotových portrétů S. H. Schwarze. In Sociologický časopis, č. 1

- Sak, P., 2000.
Proměny české mládeže. (Česká mládež v pohledu sociologických výzkumů).
Praha: Petrklíč
- Sak, P., Saková, K., 2004.
Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy
v procesech evropeizace a informatizace. Praha: Svoboda Servis
- Sartori, G. 1993.
Teória demokracie. Bratislava: Archa.
- Sartori, G. 2005.
Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalci. Praha: Dokořán
- Shils, E., 1982.
The Constitution of Society, The University of Chicago Press, Chicago
- Schopenhauer, A. 1997.
Svět jako vůle a představa. část II. Praha:
- Schwartz, S. H. 1994.
Are there Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?
In Journal of Social Issues. Vol. 50, No, 4, pp. 19 – 45
- Schwartz, S. H. 1992.
Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests
in 20 countries. In Advances in experimental social psychology, vol. 25. pgs. 1 – 65
- Schwartz, S. H., Melech G., Lehmann A., Burgess S., Marris M., Owens V. 2001.
Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different
method of measurement. In Journal of Cross-cultural Psychology 32, pp. 519 – 542
- Schwartz, S.H. 2001.
A proposal for measuring value orientation across nations. In The European social survey
core questionnaire development. ESS central co-ordinating team. Pp. 241 – 296
- Slejška, D. 1990.
Vývojové procesy lidských hodnot a naše doba. Praha: Sociologický ústav ČSAV
- Smékal, V. 2002.
Pozvání do psychologie osobnosti (Člověk v zrcadle vědomí a jednání). Brno: Barrister
& Principal
- Sokol, J. 2001.
Jaký liberalismus, jaká svoboda? In Listy 2.
- Spaeman, R. 1998.
Štěstí a vůle k dobru. Praha: Oikoymenth
- Šafr, J., Sedláčková, M., 2004.
Koncepty a indikátory sociální koheze – východiska empirických výzkumů. In Musil J.
a kol. Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. Praha: Studie CESES
č. 9
- Šubrt, J. 2001.
Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie. Praha: ISV nakladatelství
- Tondl L. 1999.
Hodnoty a hodnocení. Praha: Filosofia
- Velký sociologický slovník. 1996. Praha:
Karolinum.
- Vize rozvoje České republiky do roku 2015. 2001. Praha, Gutenberg.

Vodáková, A., Holda, D. 1970.

Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací. In Sociologický časopis, č. 5, str. 498 – 510

Wallace, Claire. 2005.

Conceptual Framework and Indicators for Social Capital. European Observatory on the Social Situation, Social Cohesion, Trust and Participation. Aberdeen Center for European Social Research, University of Aberdeen

Welzl Ch., Inglehart R., Klingemann H-D. 2003.

The Theory of Human Development. In European Journal of Political Research. No 42, pp 341 - 379

Winch, P. 2004.

Idea sociální vědy a její vztah k filosofii. Brno: CDK

Zanna M. (ed.)

Advances in experimental social psychology. Vol 25, New York: Academic Press. Pp. 1 – 65

Zbořil B. 1947.

Poznání, hodnocení a tvoření norem. Ostrava: O. Hlavický

Studie CESES/CESES Papers**2003**

1/2003	Internetoví Češi na cestě za svojí budoucností	Bednařík A.
2/2003	Knowledge-Driven Development	Veselý A.

2004

1/2004	Kultivace vědění v klíčový faktor produkce	Veselý A., Kalous J., Marková M.
2/2004	Vstup ČR do prostoru politické komunikace a rozhodování v EU	Balabán M. a kol.
3/2004	Politický vývoj ve střední Evropě po r. 1989 a jeho dopad na neziskový sektor	Frič P.
3/2004	Political developments after 1989 and their impact on the nonprofit sector	Frič P.
4/2004	Modernizace veřejné správy a vybraných veřejných služeb	Ochrana F.
5/2004	Understanding Governance: Theory, Measurement and Practice	Potůček M. Veselý A. Nekola M.
6/2004	Zpráva o stavu země. Strategické volby, před nimiž stojí	Potůček M. a kol.
7/2004	Czech Welfare State: Changing environment, changing institutions Český stát veřejných sociálních služeb: měnící se prostředí, měnící se instituce	Potůček M. Mašková M. Ochrana F. Kuchař P.
8/2004	Expertí o mechanismech sociální soudržnosti v naší společnosti	Prudký L.
9/2004	Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii	Musil J., Bayer I., Jeřábek H., Mareš P., Prudký L., Sedláčková M., Sirovátka T., Šafr J.
10/2004	Círky a sociální soudržnost v naší zemi	Prudký L.
11/2004	The First Prague Workshop on Futures Studies Methodology	Slintáková B. (eds.) Potůček M. Nováček P.

2005

1/2005	Elity a modernizace	Frič P., Prudký L. Nekola M.
2/2005	Reálná konvergence České republiky k EU v porovnání s ostatními novými členskými zeměmi	Slavík C.
3/2005	Růst zkreslení HDP v prostředí transformace: implikace pro měření růstu a rozvoje české ekonomiky	Benáček V. Horáková T. Veselý A.
4/2005	Kvalita českých vývozu a dovozu	
5/2005	Metody a metodologie vymezení problému	
6/2005	Veřejné rozpočty jako nástroj veřejné politiky a strategického vládnutí. Veřejná politika, veřejná volba, veřejný zájem	Ochrana F. Nekola M. Ochrana F. Hloušková H.
7/2005	Evaluace: metody, východiska, přístupy	Veselý A. Nachtmannová M. Drhová Z.
8/2005	Policy a proces tvorby politiky	Frič P., Prudký L. Nekola M.
9/2005	Veřejnost a elity jako aktéři modernizace	
10/2005	The Second Prague Workshop on Futures Studies Methodology and Colloquium Designing the Future in Europe 2005	Potůček M. a kol.
11/2005	Péče o staré lidi v rodině	Jeřábek H.

2006

1/2006	Literature Review on Civil Society, Citizenship and Civic Participation in the Czech Republic.	Potůček M. a kol.
3/2006	Sociální vyloučení a sociální začleňování v České republice jako veřejně politická agenda	Mareš P. Rákoczyová M. Sirovátka T. a kol.
4/2006	Přístupy k sociologickému empirickému zkoumání hodnot	Prudký L.

Připravujeme/To be published:

2/2006	Vnitřní periferie jako forma sociální exkluze	Musil J. Müller J.

Všechny texty jsou k dispozici na: <http://ceses.cuni.cz/studie/index.php>.